

16+

Дагыстан адабияты

Байтерек

Йылда эки кере шыгады

**XX-ншы юзйыллыктынъ атаклы шаири Расул Гамзатов
Ногай районда конакта. 1983 й.**

№1 / 2021

КЧР - дынъ Ногай район администрациясынынъ Басшысы Хапиштов М.А. халкынынъ соравларын тынълайды.

Республикалык «Ногай давысы» газетадынъ бас редакторы -директоры Атуова А. Ю. мерекели йылында.

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Адабиятлы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель:

Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1

2021

январь - июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
«Редакция республиканских журна-
лов «Соколенок» и «Литературный
Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

Бийке Кулунчакова. «Келди заман кай бир
затгы айтпага», эскеруувлер.....3
Татьяна Браткова. «Алтынайдынъ Ватаны»
яратувшылык суьврет.....14

КОБАН НОГАЙ ЯНЪЫЛЫКЛАРЫ

Кырымхан Добагова. «Аьдемлери мен
бай, табияты ман коьркли юртымыз»,
хабарласув.....17

ОЛАР ИСИ МЕН СЫЙ, АБЫРАЙ КАЗАНГАНЛАР

«Иманлы имам юреклерде яшайды»,
макала.....23
«Кайратлы аьдем болган», макала.....25
«Абырайлы аьел», макала.....26

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Каракалпак Республикасынынъ язувшылары:
Гулайша Есемуратова, Исмаил Курбанбаев.
Хабарлар.....28
Бийке Кулунчакова. «Тень болганда
сойлермиз», повестьтен уьзик.....35
Зухра Мусаурова. «Бизди сайлаган йоллар»,
повестьтен уьзик.....47

БИЛИМ ЭМ АДАБИЯТ ЯШАВЫННАН

«Школадынъ кызыклы яшавы», хабарласув..
«Аьжейип хабар эситип», хабарласув.....53

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

*(бас редактордынъ
орынбасары)*

М. Аvezов

В. Казаков

М.Кожаяев

Э.Кожаяева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31

бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №1
На ногайском языке
январь - июнь

ХАЛК АВЫЗЛАМА БАЙЛЫГЫ

«Шора баьтир», эпос.....	62
«Тербиялав исте ногай эртегилердинъ орыны», макала.....	76
Айтувлар эм такпаklar.....	83

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ МАКАЛАЛАРЫ

Сейдахмет Рахмедов. Тарих макаласы.....	92
---	----

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00412 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

Байтерек. №1 2021 г.

Выход в свет 23 04. 2021 г.

Тираж 457 экз.

Заказ № 851

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70x108 $\frac{1}{16}$.

Усл. печ. л. 8,4.

Усл. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Ре-
спублики Дагестан “Редакция республиканских
журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан».
Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Бизим сыйлы мерекешилер

Бийке КУЛУНЧАКОВА,
Дагыстаннын халк язувшысы

КЕЛДИ ЗАМАН КАЙ БИР ЗАТТЫ АЙТПАГА

(эскеруввлер)

Аьдем оьмири, каты агынлы йылгадай, 50 ястан сонь алгасап оьтеди экен. 70 ясыма келгенимди эм оьткенимди билмей де калдым. Алдыда неше куьним, неше йылым бар, оны ким биледи, ама заман оьлшеми коьп калмаганын оьзим де аньлайман. Сога коьре мереке йылымда озган яшавымнан кай бир затларды айтпага суьмен. Меннен артык мени ким биледи! Бу соравды кайсы аьдем де оьзине бир неше кере берген болар.

«Ким аьли китаб окыйды?! Интернетте баьри зат та бар...» деп акылын коьрсетпеге суьетаганлар оьзлерининь яшавына кокыс таслагандай боладылар. Бу аьдемлер коьбиси орта ясларында, китабтинь сыйлы заманын коьргенлер. Интернет оьзи китаб язып болмайды. Интернетти китабке усатып эм язувшыларды эриклеп, онынь ишине оьзлерининь хабарларын, ойларын коьбиси куьнде де таслайдылар. Олар соьйтип акша казанадылар. Оннан сонь интернеттен дуньяда не болып турганын билмеге тыныш, тек оьтирик те коьп. Мысалы, белгили йыравшы Александр Буйновты оьлген деп эки-уьш кере яздылар, мен ынанып эдим, сонь оьтирик экенин эситтим, Алла Пугачевады, София Ротаруды куьшли авырыйдылар, аьне-мине оьлееклер деп ялган хабар шыгарадылар. Ушынлайын да, каты авырып турган Анастасия Заворотнюкти, тезден оьлеек деп, айлак эрши болган деп, оьлигин коьрсетип, язадылар. Ондай катылыкты язув уьшин, нешагы куьншилик болмага керек сол инсанлардынь юреклеринде. Оьзек те, Анастасияды шынтысы ман аяйтаган, ога савлык йорайтаганлар да коьп. Солай ок Алла Пугачевады, София Ротаруды бизим элде эслеринде саклайтаганлар, суьетаганлар аьли де аз тувыл.

Соьзсиз де, интернетте не де бар, сав куьн бир куллык та этпей, онынь ишинде кыдырмага боласынь, тек интернет пен мактанув ойсызлык.

«Не уьшин кай бир аьдемлер китаб язбага суьедилер, яслай адабиятка бойсынадылар?» деп бизден коьп кере сораганлар. Шынты язувшыга бу бой-

сынун тувганлай канында бериледи, онынъ разылыгын бирев де сорамайды. Ама социализм курылысында язувшыларды эриклеп, боьтен де ол ис сыйлы заманда, акша да тоьленетаган йосыкта китаб язганлар коьп болды. Адабиятка кыйынлы куьнлер тувганда, олар каштылар. Алал юреклилер болса китабинъ абырайын ыслап турадылар...

Китаб язув куллыгы бек кыйын, боьтен де, басында. Сени ол ис ярлылыктан саклап болмайды, сога коьре сав куьн оькимет куллыгында юресинъ. Аьелинъ де сени куьтип турады, кеште ога заманынъды, куьшинъди бересинъ. Кашан китаб язбага керек?! Бек авыр сорав.

Язув исти таслап та кояр эдинъ, ама кайдай да бир куьш (табият деп, Алла деп ойламага боламыз) сенинъ юрегинъди бийлеп, оьзине бойсындырады, «таслама оьнеринъди, яз!» деп буйырады. Эм сен анълайсынъ, кашып болмаяксынъ, бу борышты да толтырмага керек. Кырынънан сен баскаларга усаган аьдем, ишинънен болса эки туьрли дунья ман яшайсынъ. Куванмага, тыншаймага заман йок, тек ислеп турасынъ. Энъ керекли асынъ – кофе, энъ таьтли ойынъ – уйкы. Уйкы етпегеннен 1979 йыл, «Тунъгыш» деген повестьти кутармага бек алгасай эдим, куллыкта эсим авып йыгылгаман. Сол йыгылувлар анъсыздан тез-тез болганга, больницага кеттим. Бир айлардан йыгылувлар токтады, ама куьшим бек азайды, куллыктан да тайдым. Доктырлар «юрегинъ осал» дедилер. «Иглотерапия» ман каьр шегетаган китаь миллетли яракшыга да бардым, уьш айдан артык юрдим онынъ клиникасына, ама пайда болганын сезбеймен.

Бир йол сол клиникадынъ кырын сылап турган эки хатынды коьрдим, орта ясларында болар. Ислей турып, олар хабарласадылар, бир затка завкланып куьледилер, сол кувнак аьлде ашамага деп, ерге картон кагыт тоьсеп, олтырдылар. Мен олардан коьпке яс, 33 ясыма янъы толдым. Ызгы бес йыл ишинде завкланып бир куьлгеним эсимде йок. Юрегим коьз ясларга толып, куьшли йылагым келеди: «Неге мен оьзиме бек кыйынлы яшавды туьзгемен? Ярамайма эди куьндиз ислеп, кешедде парахат уйкламага? Мине хатынлардай болып яшавга куванмага! Язув тувыл, энди юргеге куьшим йок. Китаб язувды мен Алладан да, аьдемнен де тилеп алмаганман, тек берилген борышты намыслы кетпе толтыраман, кыйын акын да ойламайман. Сосы мараздан аман калсам, язув исти таслаякпан!» деп оьзимди аяп уьйренмеге суьемен...

Эсиме сол заман бала шагым туьседди. Озган юзьыллыктынъ 50-нши йыллары, согыс та, ашлык та артта калган, ама кыйынлы яшав битпеген. Уьйкенлер сав куьн куллыкта (март айдан октябрьге дейим аналар да токтавсыз ислейдилер), балалар оьзлерин оьзлери юбантып, уьйкенлер кишкейлерин етеклеп яде коьтерип юредилер. Эгер уьйде тетей бар болса, ол уьйкен наьсип, ама бизде тетей йок, дав йылларда согыска кеткен эки кедесине кайгырып, тетемиз оьлген. Мен балалардынъ басы, 6 ясыма янъы толгаман. Анам мени дайым да тербиялап турады: «Сен балалардынъ энъ уьйкени, кишкейлерге коьрим коьрсетпеге керексинъ. Халк айтар, кайдай акыллы кыз деп сени». Сондай соьзлерди куьнде де абамнан да, авылдаслардан да, уьйдеги кешегимнен де эситип турганга, мукаят та ювас болдым. Уьйкенлердинъ баьрине де тынълайман, бизим уьйде бес уьйкен аьдем бар: атам, анам, нагашакам, онынъ хатыны эм абам. Нагашакам ман абамды етимлей анам оьстирген. Биз авылда татым аьел деп саналатаган эдик.

Бабри де колхозда ислейдилер. Атам ясылшалар, карбыз эм юзим обстирувде, солай ок юзимнен шагыр этув исте сулыбын коьрсетип болатан эди. Анам алты айлык балды оьзи мен яслиге аькетеди, уйде мен доьрт ясындагы синьлим мен эм эки ясындагы аданасым ман каламан. Азбар да меним мойнымда. Синьлим кыймасларына

кетеди, мен де кедеди еритип кыдыраман. Кай бир тенълерим мага: «Сен тагы да бала ман келдинъ, коспаймыз сени ойынга!» -- дейдилер. «Кайда калдырайым, уйде бирев де йок. Меним бебем тынълавлы, бизге буршав бермес», -- деп ойынга катысаман. Айланганда колхоз бавына, карамык йыймага авыл шетине барамыз. Кишкей аданасларын карайтаган кызлар мени анълайдылар, олар ман косылып кетемиз. Оьзек те, бала мени кыйнай эди, ога болып каналга шомылмага бармайман, кайда ойнасам да, туьске уйге кайтаман, кедеди ашатпага эм уйклатпага керек, тавык-коькиске де, азбарды карайтаган ийтке де ас беремен.

Оьсип келеген балаларды кулланув аьдет болганга, кай бир уйкенлер оьзлерин каты юритетаган эдилер. Оьзек те, яшав оларды да аямаган. Эрисип

болатан балаларга бир аз тыныш, мен болсам айлак тынълавлы. Сога коьре баьлеге де йолыкпай калмадым. Каты куьн эди, атам, анам, нагашакам бир авылга йол алганлар. Кешегимиз артезиан басына кир ювмага кеткен, ога иерип синьлим мен кишкей аданасым да барганлар. Абамыз тезеклерди кайтадан

уьеди эм кырын сылайды, соьйтип оны кыска аьзирлей эди. Мен ога коьмек этемен. Сонъ бу мени Куьмис деген кешегимизге бир куллык пан йиберди. Ювырып кеттим. Шетен азбар ишинде бир уйкен ийт казыкка байлавлы, орам ман юрген аьдемлерди эректен кабады, мени коьргенде, куьшли уьрип баслады. Мен уйге тез кирдим. Тапшырмады толтырып, ийттинъ хабарын да сорадым.

-- Танъла кошарга йиберилеек, биревлер аькелген, -- деди кешегимиз эм мени азбардан оьзи шыгарды.

Копь кетпей абам мени оларга тагы да бир ис пен йибереек болды. Ийт-тинъ хабарын айтып, коркканымды билдирдим.

-- Ийт ялкады, сонынъ ушин кабады, сени басына урсынма. Эрисип олтырма, бар тез!

Экинши кере бармага бек суьймедим, ама кеттим. Ийт болса кутырады, шоршыйды. Куллыгымды битирип те, босагадан аягым ерге тиймей, шаптым орамга. Ама ийт те йибин узип, артымнан ювырган экен. Орамда бирев-лер «ийт» деп ашшы кышкырганда, артыма бурылдым эм сол такыйкалай суьринип йыгылдым... Неше куьнлер яде айлар эссиз ятканымды билмеймен: кайтип мени больницага аькеткенлер, кайтип эмлегенлер, кайтип оннан аькелгенлер, ким меним янымда турган – эш бир зат та эсимде йок. Сав болып эсим келгенде, уйдегилерге бир неше кере сорав бердим, ама олар мага: «Болган зат болды, кой соны, Алла аяды сени, мутпага керек», -- дейдилер.

Мутып бир де болмадым. Анам да, абам да яшавдан тез кеттилер. Сорав та уьлгирмедим. Ясым 40-тан озганда, бир йол атама айттым:

-- Бир соравым бар, дурыс явап бермесенъ, каты оьпкелеекпен.

-- Не болды, кызым, не зат мен сеннен ясырган экенмен? – деп атам аьжепсинди.

-- Не уьшин сиз баьринъиз де ийт эткен исти мага муттырмага шалыстынъыз? Не уьшин меним эсимде сол баледен бир зат та сакланмаган?

Олай болып болама? – дедим мен наvasызланып.

-- Сен Алладынъ суьйикли кызы. Билесинъме оны? Ол сени бир зат та сезбесин деп, яраларынъ сав болганша, уйклатып койган. Басында ок сени доктырлар оьлеек деп айттылар, мойнынъ, арканъ, бир колынъ, бир аягынъ савлай йыртылган, бир неше куьнлер коьзинъди ашпай, куьшли ынъыранып турдынъ, сонъ уьндемей калдынъ. Эсинъ де йок, сесинъ де йок, доктырлар корктылар: «Биз Грозныйдан (сол аьсерде бизим бас кала) профессорларды шақырдык, карайык, не деп айтарлар, аькетпеге де боладылар оьзлери мен»,-- дедилер.

Каладан аьдемлер тез келдилер,

карадылар сени, сонъ эсикти ябып, оьз ара коьп соьйледилер. Ызында сени калдырып кеттилер, козгамага ярамайды дегенлер. «Бизге тапшырылган эмлевди биз эте турайык, белки, аман калар. Сиз кайтынъыз, керек болса шақырармыз», -- деди бизге больницадынъ бас доктыры. Яраларынъ биткенде сен уянгасынъ, соьйлеп баслагасынъ, акылынъ да туьз. Доктырлар оьзлери уьйкен аьжепке калганлар. Олар айткан, баладынъ эсине болган исти салып олтырманъыз деп. Ананъ куьевге бараяк синълисин де ойлады, ол куьнали деп айткан болсак, оны туснакка салаяк эдилер. Баьримиз де соравга калдык сол куьнлерде, боьтен де Куьмис бакырга болды болаяк. Оларда сарай да йок

эди ше, эрек аькетип байламага эркин оьскен ийтти. Оьзек те, абань куьнали, онынъ тентеклиги этти ол баьледи. Сен сав болганда дуа этип, баьрине де тиледик, болган исти мутпага керек деп. Билесинъме, кызым, каты куьн болганга авылдас эркеклер коьбиси азбарларында куллык этип турганлар, балалардынъ кышкырыгын эситип, олар ювырган коьмекке. Олар болмаган болса, ийт сени сол ерде оьлтиреек эди.

-- Авылдастарыма да разы, оьмирлери узак болсын савлардынъ, бу дуныядан кеткенлердинъ яткан ери ярык болсын, докторларга да савбол айтаман, сага да, атам, разы, билгенинъди ясырмай айткан уьшин, Аллама оьзек те разы, ол мени аргы дуныядан сап-сав этип аькелген экен, -- дедим мен атама йылы карап.

Ийттинъ ызлары коьп йылларга дейим сакланып, сонъ тайдылар. Бир белгиси аьли де бар. «Мутпа ол баьледи», деп айтпага суье болар бактым. Неге десе мен 6 ясымда бир аз сама эркин оьскен болсам, экинши кере эрисип сол азбарга бармаяк эдим. Оьмиринъ бойынша неше туьрли аьдемлер мен катыспага туьседди. Юваслыгымды сезгенлей, алдатпага яде кулланмага шалысатаганлар аьли де бар, сондай аьлде эсиме ийт пен болган ис туьседди эм катканымды оьзим де сезбей каламан. Анълай турып, биревге де зыянлык бермеймен, оннан уьйкен пайда келеек болса да. Билмей эткен болсам, кешируьв тилеймен. «Кисиге яманлык ойлаганнан, оьзинъе яхшылык йора» деп ногайлар айтканлар, мага бек ярайды сосы такпак.

Оьзек те, яшавда калай да болады. Бу дуныяда нас юреклилер аз тувыл. Оьз пайдалары уьшин алдатпага да, сатпага да, баскалай яманлык этпеге де олар дайым да аьзир. Олардынъ юзи юмсак болса да, юреги куьншиликке толган, хатер деген зат оларда болмас. «Кой соны» деп ондай кисиди бир неше кере кеширесинъ, ама токтамайды, явап кайтармаган уьшин сени коркаш деп санайды. Амалынъ йок, оьш алмага ойлайсынъ. Кай бирде сеннен алдын яшав оны оьзи язалайды. Нешагы сен сабырлык этсенъ, сол шаклы яманга кыйынлык туьседди, тек биз оны анъламага суьймеймиз, алгасаймыз.

12 ясыма дейим мени бизим аьел оьзине тартып турды, сога коьре кыймасларымдай болып вайымсыз кувнак яшамадым. Балалардынъ саны да оьседди. Уьйимизде уьйкен шав-шув, бирев кышкырады, бирев йылайды. Нагашаканнынъ кызы да кеделер мен бир болып айкасады. «Булар кашан оьсеек?» - деп ашувланып сорасам, уьйкенлер куьледилер. Балалы уьй базар экенин сол заманда билгемен, окувымды аьзирлемеге бир тынышлык йок эди. Окувдан, билимнен артык бизим уьйде ис суьерлик сыйланатаган эди, сога коьре мени де куллыкшы этип оьстирдилер. Бу касиет мага уьйкен болганда коьп пайда берди, коьп кыйынлыктан шыгарды, ама зыян да аькелди. Оны сонъ хабарларман.

Меним бала шагымда уьйимизде бес уьйкен аьдем ислейди, куьзде колхоздан олар нешагы бийдай, дуьги, соган, капыста, ер алма эм сондай баска ясылшалар аладылар, сонъ керегин уьйге калдырып, калганын Кизляр калага сатпага аькетедилер. Ол аз болса эки огород та асыллаймыз, оннан шыккан азык уьйде кулланылады. Тек неге ди биз, балалар, энъ керек затты анамызга алдырып болмайтаган эдик. «Акша етпеди, калмады» деп ызаланып бизден бас алады. Мен айлак кишкей тувыл, класстан класска коьшемен, сога коьре аьжепсинетаган эдим:»Бизде бес аьдем ислейди, баскалардынъ аьелинде эки-уьш аьдем, баскалар узактагы огородларына да карамайдылар. Тек неге ди олар балаларына энъ керек затты аладылар. Ол калай болады?» Ярлылык аьли де халктан кетпеген, тек олар калай да эбин табадылар. Меним тувра соравла-

рымнан уялып, анам бир куьн, мен ол заман 3 класста эдим, олтыртып мени янына, анълатпага суьйди. Акшадынъ коьбиси аданасларына карыжланады экен. Нагашакам биринши кере уьйленгенде, тойга карыж коьп болган, сонъ абамыз куьевге шыгаяк кыз деп ога бир сыдыра ийги кийимлер алганлар, энъ керек уьй муьлкин аьзирлегенлер, тойын эткенлер, аьли нагашакамызга баска авылдан уьй салынып туры, сонъ экинши кере той этилеек, оннан сонъ сизге карап баслармыз, бир аз шыданъыз, дейди. Мен 4-нши класска коьшкен йыл нагашакамнынъ тойы болды. Анамыз, парахатланып, оьзининъ балаларына бурылганда бир неше айдан больницага авыр аьлде туьсип калды. Етинши балады таппага керек эди. Уьш йыл артта бир синълимиз авырып оьлген. Сога коьре уьйде атамыз эм бес бала калган. Мен ол заман 11 ясымда эдим. Ногай шайдан баска зат асып болмайман (анам неге ди уьйретпеген). Кеште куллыктан келгенде атам асады, мен баска куллыкларды этемен. Бизде ше тавыклар, баьпийлер, коькислер коьп эди, тек олардынъ кушынын тазалав кыйын, болса да атам коьмекке аьдем табады, оьтпеклерди бир хатын салып аькеледи, кирди баскасы ювады. Сол авылда бир ювыгымыз йок эди. Анамыз да больницадан шыкпайды, савлыгы осал эди. Сол ара кырда уьйилген тезеклер неге ди сувланган, пеште аьруув болып янмайдылар. Атамыз биревлерден тезек алды. Онынъ айтканын коьбиси тез этетаган эди, неге десе атамыздынъ халк айтканлай «коллары алтын», оьзи де эринмей тилегенге куллык битиреди: уьй калап, эсик-терезе ясап, юзим оьстирип, огород этип, сыпыргышлар ясап болады. Соьйтип биз анасыз яшап турганда, Янъы йыл байрамы янасты. Шоколада уьйкен аьзирлик юрип туры. Директор ман бир окытувшы район орталыгы Терекли-Мектебке кетип, ёлка ман ойыншыклар эм туьрли маскалар аькелдилер. Баьри де суьйиндилер. Бир йол бизди йыйып, маскалар эм алдынгы йылларда тигилген костюмлар пайланаягын айттылар. Доьртинши класс бир неше айдан шоколады битиреек эм баска авылга кетеек, сога коьре сыйды бас деп бизге береек болдылар.

-- Коян боламан, -- деп мен де столга янастым. «Токтап тур», -- деди директор мени шетке тайдырып. Бас деп хатын колхоз етекшилерининъ, туькеншидинъ, окытувшылардынъ балаларына пайлады, сонъ калганларын да сайгастырып, айырып турды. Бизим класстан бир неше окувшыга шерет келмеди.

-- Мага неге бермейсиз, мен коьпте тиледим, -- дедим столга тагы да янасып эм бек кайгырып.

-- Не зат калды? -- деп директор окытувшылардан сорайды. «Тек клоун бар, бирев де алгысы келмеди», -- деди олар. «Беринъиз соны!» -- деп ол шыгып кетти.

-- Мага коян ярайды.

-- Коян берилген. Клоуннынъ неси яман?

-- Мен куьлдирип болмайман.

-- Биз уьйретермиз сени, -- деп бир бирине карап куьледилер.

Балалык пан сол аьсерде мен булардынъ яманлыгын анъламадым. Уьйреттилер бир кешеге. Ети йыл сегиз айдан сонъ янъы салынган сегиз йыллык шоколага мен

математик болып янъы директор ман эм тагы да бир янъы окытувшы ман бирге келдим. Янъы йылга елкады эм баскалай керек затларды оьзим аькелип, уьйкен класслардынъ коьмеги мен байрамга аьзирлик коьрдик. Мени кишкей классларда окыткан аьдемлер аьли де ислей эдилер, коьзлерининъ астыннан уьндемей карап турадылар, оьз куьналерин эш те мутпаганлар. Кылмыс кыдыра келер деген сол болды.

Эки ай ярымнан анамызды кишкей бала ман больницадан аькелдилер. Анамыз тазза сагат болган, сав куьн ятып турады, бала болса тез-тез йылайды. Аьли балалар уьшин неше туьрли аслар сатылады, ол заман бир зат та йок. Суьт пен манкадан синьгел быламыкты фельдшер асып коьрсетти. Кызга Наьсипли деп ат тактык, ама язык балада наьсип йок эди. Биз ше оны шеретлеп коьтеремиз, тез-тез ас беремиз, тек ол астан не пайда. Ишинде бир витамин йок. Этли сорпа берер эдик, ярамайды дедилер. Ярым йыл яшап Наьсипли дуньядан тайды. Аьли оькимет кишкей балалар уьшин аьеллерге заьлим акша тоьлейди, анага 3 йыл уьйде олтырмага разылык береди... Согыстан сонъгы йылларда болса кишкей балаларга маьне бермеге биревдинъ де заманы йок, сога коьре олар авырыганда я оьледилер, яде сав каладылар. «Алла оьзи берди, оьзи алды» деп коьп кетпей хатынлар тагы да бала табадылар. Баьри зат та яшавдынъ авырлыгыннан болган. Оькимет те согыс бузган калаларды, темир йолларды, коьпирлерди, бавларды эм баскалай байлыкты кайтадан тез ясар уьшин уьйкенлерди аямай ислетеди, ислев уьшин аьдемлер ашамага керек. Аьне сол азыкты бизим колхоз да аьзирлейди, эркеклердинъ саны аз болганга, хатынларды да, кишкей балаларын яслиге бердирип, ислетедилер. Баьри Ватанымыз соьйтип яшаган алдынгы юьйыллыктынъ 40-50-ншы йылларында. Яс ата-аналарымыз эргенънен кешке дейим шыркыраган куьн астында ислеп, тез картайганлар, савлыкты да, сылувлукты да заманнан алдын йойганлар, ол аз болса аьр аьелде баладынъ оьлгенин коьргенлер, калганлардынъ да басын сыйпамага заманлары етпеген. Ол болмаса аз заман ишинде уьйкен Эл кайтадан туьзелеекпе эди?! Бизим де бала шагымыз уьйкенлердикиннен енъил тувыл эди. Ярлылык пан тарлыктан да бетер, ата-анамыздынъ суьйимин, йылувын сезбедик. Школага юьрмеген болсак, бактымыз бек коьнълисиз боляк эди...

Мен бу авыр йылларды шагынмага деп эскермеймен, тек баьрининъ де эсине салмага суьемен, кайдай уьйкен баа тоьлеген уьйкенлер де, кишкейлер де согыс берген зыянды тайдырар уьшин. Оьзиннен оьзи бузылган калалар

ясалып болама, ызанга куыш салынмаса, аслык оьсеме? Кайтадан куралган Аталык алдыга йигерли кетти, оны ман бирге биз де, оьскен балалар, наьсипке ымтылдык. Ама уьйкенлер, куышлерин аявсыз кулланганга, тез соьндилер эм тарихте калдылар. Эсиме келеди, неше йыллар тыныш яшап турган аьдемлер сол тарихти бир де актарып карамайдылар, ак юректен разылык билдирмейдилер. Аьли неше аьдемлер кыйын салмай байымага суьедилер, байып та бажарадылар. Кене де элди аяк уьстине салган яс уьйкенлер, аьдем аньлап болмайтаган, урлакайлыкты коьрмей кеттилер.

Язда анамыз савлыкка тартты, август айдынъ ызында мен йолдасларым ман баска авылга оқымага кеттим. Авыл бизге ярады, ол заьлим уьйкен эди.

Ярасык клубы, эки туькени, артезианы, банясы, кень стадионы бар, райцентир уьш шақырым ерде. Яшавым енъилге тартканын мен тез аньладым. Китаблер оқымага, дерислер аьзирлемеге заман эркин, энди мен доьрт пен беске уьлгирмеге боламан. Сосы ниет пен окувга коьп аьзирленетаган эдим. Ойнамага да, арада бир кинога бармага да, кешелерде китаблер оқымага да заман калатаган эди.

Колхоздынъ библиотекасын биринши кере коьргенде, кайдай коьп китаблер онда, оьзимди бек наьсиплидей сездим. Бес йыл ногайша оқыганга (яртыншы классты да санайман), орыс тилди аьруьв билмеймен, ама тез уьйренмеге керек эди. Бас деп оқымага енъиллерин карайман, айтпага, эртегилер, кишкей хабарлар, ятлавлар. Аста-аста бу кыйыннан тез шыктым. 6-ншы класстынъ ызында белгили француз язувшысы Моппасаннынъ хабарларын, сонъ етинши класста онынъ бир романын оқыдым. Аты эсимде йок. Оны мага библиотекарь хатын мактаган эди. Ушынын айтсам, романнынъ шынты маьнесин аньламаганымды билдим, тек биревге де айтпадым. Сол ара баска француз язувшысы О. Бальзактынъ романларына коьштим. Заманында мага дурыс маслагат берген аьдем болмады, бизим адабияттан келетаган оқытувшымыздынъ эки кишкей баласы бар эди, шанъ согылганлай, уьйине ювырады. Сол себептен болар, мен 6 - 7 класстарда француз язувшыларын оқып турганым. Калайына да, китаблер энъ маьнели досым болдылар. Тек мага тувыл, ол замандагы коьп кызларга да солай эди. Осал кийингенимизди, осал ашаганымызды эслемеймиз, коьнъилимиз китаблер мен ток. Билим мен толган коьнъил уьйкен байлык экен!

7-нши класстан алып орыс тилинде дневник юритетаган болдым. Педучилищеде де сол касиетти тасламаган эдим, ама мени мен туратаган кызлар дневникти тыгып койган еримнен алып, оқыганлар. Соны билгенде, йыртып тасладым. Оьзек те, аьли сога бек оькинемен. Ол язувлар осал болса да, алдынгы яшавды дурыс суьвретлеген.

Ол йылларда мага школада да, техникумда да «сен куышли математик» деп айтатаган эдилер, ушынлайын да, канывас сыткандай этип, коьп ойланмай, туьрли задачаларды, теоремаларды шешемен. Табиат та бизди кай бирде састырады. Адабият, математикадан коркып, тез оьсе алмаган.

Педучилищеди биткенде, билим Министерствосынынъ буйырыгы ман, математик болып ислей эдим. Сол биринши ислеген йылымда ок та ногайша хабарлар язып басладым. «Шоьллик маягы» газетамызга йибергенде, олар бир соьзсиз баспаладылар. Кене де биринши хабарларым кыска эдилер. Ол йылларда Ногай халк театры ислейтаган эди. Олар меним хабарларымнан интермедиялар туьзип коьрсеткенлер. Сосы уьстинлик эсимди калды эм мен Москвадагы Адабият институтына туьспеге ойлап басладым. Мени куьевге бермеге ниетлеген анам окув хабарын эситпеге де суьймеди. Тиледи, йылады, оьпкеледи. Кетпей калдым. Эрге шыккан сонъ пединституттынъ адабият эм тил факультетине очно туьсип, Махачкалага коьшип кеттим. Биринши курста

ок кедем тувды, ама мен йолымнан таймадым, кене де экзаменлерди «5» белги мен берип, экинши йылга коыштим. Экинши, уьшинши, доьртинши курсларда «Бир аьелде» эм «Казбек» деген повестьлерди язып кутардым. Ол заман яшавым авыр тувыл эди: кедем районда, эркегим командировкаларда. Мен институттан келгенлей, заман йоймас уьшин, пакет суптан ас этемен, сонь кийгиз тоьселген полда ятып язаман. Кол ман язылган бир главады, ер-ерин туьзеткен сонь, тагы да кайтарып язаман. Куьнде бир глава дайым да кутарып болмайсынъ, кутарсанъ да, туьзетип турасынъ.

Авыр яшав экинши кедеди тапканда, институтты битип, ислеп баслаганда эм автовокзал ювыгыннан квартира алганда басланды. Бу затлар бир йосык заманга карсы келип, меним куьшимди алдылар. Сав куьн ислейсинъ куллыкта, кеште келип ас асасынъ, кир ювасынъ, аьелинъ уйклаган сонь кухняда олтырып «Бозторгай» деген повестьти язып кутармага шалысасынъ. Ол аз болса уьйимизден конаклар шыкпайды. Биреви кетеди, биреви келеди, баьри де Ногай районнынъ аьдемлери. «Бозторгайды» битирип планга салганда, алдынгы эки повестимди орысшага коьширип басладым. 300-ге ювык табак болды. Оны мен язувшылар Союзына туьспеге деп аьзирлеген эдим. 1979 йылдынъ январь айында мени СССР язувшылар Союзына алдылар, бу уьйкен енъуьв эди. Москвадан келген сонь «Тунъгыш» деген повестьти басладым. Битирдим дегенде, анъсыздан авырыдым. Аьне сол йыл эки маляр хатыннынъ яшавын шынты юректен куьнлегеним.

Баска халклардынъ янында яшап эм катысып турган миллет акыллы болады. Ога кайсы яктан да коьрим коьп. Ама миллет баьриннен де эректе турса, саны да аз болса, калаларда яшамаса, оьзи ойлап шыгарган аьдетлерге оьзи оралып, кеш юреди, кеш оьседи. Меним эсимде Буйнакск калада яшап окыганым. Неше туьрли халк, неше туьрли касиет, неше туьрли аьдет! Ондай байлыкты тек Дагыстанда коьрмеге болады. Педучилищемизде куры кызлар, коьбиси тав районлардан келгенлер. Баьри де тербиялы. Болса да биз, ногай кызлар, баска эдик, аьдетлер мен яшавды оьлшеп турамыз, аьдетти закондай этип сыйлаймыз. Аьдетлер бизим басымызда эм юрегимизде. Тавдан келген кызлар болса аталарыннан, агаларыннан коркадылар, аьдетлерди коьп эске алмайдылар. Олардынъ юреклери бизге караганда эркин эм йигерли эди. Боьтен де авар кызларда бу зат сезиледи, мага болса йигерлик етпейди эм мен олар ман катыспага шалысаман. Аьдетлерге тапталган юрегим доьрт йыл ишинде босамай калмады, авылга йигерли болып кайттым. Ол йылларда ногай аналар балаларынынъ йигерлигин бир баьлеге санап, оларды ювас этпеге, айлак тынълавлы этпеге шалысатаган эдилер. Меним анам да солай эди: «Сен оьктем», - деп мага неше кере айтканы бар. Атам эситкенде неге ди ашувланды: «Сен оьктемлерди коьрген йоксынъ. Кызым меним бир аз йигерли, соны да коьп коьресинъме?»

Куьевге шыкканда да бизим аьдетлерге аьжепсинмей болмадым, кай бирлерининъ туьп маьнеси коьринди. Школада мен окытувшы, балаларга билим берем, олардынъ насихатшысы болам, а уьйде, ясуьйкенлер янында, тилсиз ялшы. Токтамай ислеп турсанъ болады, ас та ашама, биревмен де соьйлеме. Кайнамам куллык йок ерден куллык шыгарып туратаган эди. Сен планлар язбага, тетрадьлер тергемеге керексинъ, ама столга олтырмага бермейди. Куьевим каладынъ янында ислейди, оны да коьрмеймен. «Айда бир кере келсе болады ша», -- деп кайнамам бизим яшавымызды колына алады.

Коьп ойлап, коьп шегип, куллыктан да тайып Махачкалага кетип калдым. Яшав да бизим куьшимизди, акылымызды тергеп турады, кыйынлыклар берип сынайды. Намысынъ таза болса, баьри зат та ызында онъланады.

Аьли халкымызда коьп зат туьрленген: ясуьйкенлер алдынгыдай тувыл,

олар анълавлы эм билимли, яслар йигерли, куллык излеп кайда да кетедилер, туурли халклар ман катнасадылар, коьрим аладылар. Аьли аналар да баскаша тербиялайдылар: «Йигерли бол, йол аларсынъ!» деп.

1978 йыл Кадрия оьлгенде, экинши куьн ол яшаган уьйдинъ янында язувшылар, таныслар, авылдаслар йыйылдылар. Баска миллетлер баьри де. Ногайлардан биз доьрт – бес аьдем. Ол заман Махачкалада Ногай районнан, Бабаюрт районнан нешагы студентлер окыйдылар. Биреви де келмеди. Келмеге керек эдилер. Сол мен айтатаган йигерсизлик себеп болды.

Кадрия болса меннен де йигерли эди, язувшылар Союзына барганда оьзим коьрдим. «Сен бир аз аста бол, булардынъ шекесине айлак тийме. Олар коьп, сен ялгыз», -- деп мен айтканда, куьледи: «Энди биз экев», -- деп.

«Сав болсам язув исти таслаякпан», -- деп айтсам да, таслап болмадым. Тек яшавымды дурыс туьздим. Кешелеп язбайман, йылда бир кере Переделкинога (Москвадынъ туьбиндеги язувшылар уьйи) бараман, яз заманда. Аьзир орын, аьзир ас, таза ава – аьруьв аьллер эди. Оьзиме салган борышты кутармай турып кайтпайман. Исти битирип, Москвада бир-эки куьн айланып, Махачкалага йол аламан. Келгенлей куллыкка шыкпага керек, эки баладынъ кийимин, китаблерин аьзирлемеге керек, уьйди тазалап алмага керек. Сога коьре кагытларды дорбадан бир неше ай шыгармай тураман. Бизим яратувшылык исте эки тилде куллык этуьв коьп заманды алатаган эди. Айлак та, проза ман каьр шеккенге. Эгер мен Переделкинодан 200-250 табак кагытты ногай тилде аькелген болсам, сонъ оны орыс тилине оьзим коьширмеге керекпен. Меннен сонъ переводчик яратувшылык коьшируьвин этеди. Заман йоймас уьшин, онынъ коьширгени мен таныспага Москвага 2-3 куьнге бараман, почта ман йиберсе, коьп заман кетеек. Ярамаган ерлерин кайтадан эттиремен, сонъ тагы да окыйман. Соьйтип, конак уьйде коьп заман ислеимиз. «Машинисткадан сонъ тагы да оқы, аьзир болганда китаб баспасына тез барарсынъ, олар оны планга салганлар, сени мен де договор туьзееклер. Эки айдан тагы да келекпен, сол заман сага да, оьзиме де аванс яздырарман», -- деп переводчикке оьзимнен де акша савгалап, самолёт пан кайтаман. Эринип Москвага аьсеринде бармасанъ яде акшанъды кызгансанъ, переводчик осал исти элтемеге болады яде шыгаяк китаб экинши йылга калмага болады. Автордынъ юреги кыйналмаса, онынъ «баласы» кимге керек?

Сойтип, яратувшылык исте кайнап, уьстинликлерге етисип турганда, кеделерим ызлы ызыннан авырыдылар. Оларды да шерет пен Москвага аькелемен, керек доктырларды табаман, каратаман.

Мараз деген зат бир юкпасын аьдемге, юкса тайгысы келмейди. Бес йыл кыйналдым балаларым уьшин, кене де акшадан уьзилмедим сол заман. Москвада ызлы-ызыннан китаблерим шыгады, пьесам уьшин туурли театрлардан акша келеди. СССР язувшылар Союзы да мени энъ ийги конак уьйлерге ерлестиретаган эди. «Москва» деген конак уьйи эсимде калган. Кыс куьшли, мен эргенънен ок метро ман кетемен, сонъ туьсип яв бир шақырымлар юремен тувра-тувран. Больницадынъ кырында турамыз, балалар бизге терезеден кагытлар таслайдылар, соьйтип йолыккан боламыз. Баскалай ярамайды. Уьйренген йолым ман метрога келемен, оннан Москва ишиндеги куллыкларымды битиремен: Китаб баспаларына, СССР Литфондына (оннан Махачкалага путёвклар йиберемен, мен оьзим Дагыстан Литфондынынъ директоры), Литфондтынъ поликлиникасына (кедемнинъ эмленуьвиннен тура олардан маслагат сорайман), язувшылар Союзына (кафеден ас аламан, не зат янынъ суьйсе, сол зат сатылады), сонъ яв конак уьйге кайтаман. Не зат этсем де, кайда барсам да дайым да кедем акында ойлайман. Ол ятаган больницадынъ сырлары коьп, доктырлар аналар ман йолыкпага шыкпайдылар,

кайтп эмлейтаганын ясырадылар, куьнде де операция ман каьр шегедилер. Меним коркувым, шекленуьвим дурыс болган. Калайына да, сорай-сорай коьп затларды анъладым эм бир йол билими куьшли академикти излеп ол ислейтаган Институтка кеттим. Кесек ерди яв юрген эдим, аяз сондай да куьшли, бетим-колым уьсип баслады. Бир профессор эм эки медсестра косылып мени уьсуьв баьлесиннен аман акалдылар. Меним тилегимди тынълап, коьмек этермиз дедилер. Академик Исааков Ленинградта яшайды экен, керек болса келеди. Ол бу хабарды эситип, больницадынъ басшысы ман соьйлейди. Уьш куьннен кагьтлары ман, доктыры ман Шамильди аькеледилер. Баьри затты да тергеп, академик оьз колы ман кайдай эмлев керегин язады, операция бу балага керек тувьл деп ашык айтады. Соны ман бу кыйын ис бир ягына йьгылды. Меним де коьнъилим ашылды. Академик меннен бир зат та алмаягын профессорга айткан. Болса да барып, мага коьмек эткенлерге савбол айттым, уяладылар. Академик йок эди, суьвретин коьрсеттилер, ол дайымга меним юрегимде уйкен алаллык тувдырып сакланды, эсиме туьскенде дайым да савбол айтаман, кайсы дуныяда болса да эситер, деп. Ол йылларда (1987 йыл) аьдемшилик эл арасында коьп болган. Аьдемшилик – ол яхшылык этуьв, яхшылык йорав. Кайдай янга якын соьзлер бар, ошак касында йылынгандай боласынъ. Кедеме операция этеди деп коркып юрген куьнлерде, арып-тонъып кешке карсы конак уйге киремен. Мени танымаган-билмеген аьдемлердинъ кай бирлери сорайдылар: «Вам плохо? Чем-нибудь помочь?» Этаждагы дежурный хатын да: «Вы такая бледная. Заказать вам что-нибудь в буфете? Они принесут в номер». Йок, керек тувьл десенъ де, керек болса айтарсынъ дейди. Йылы боьлмеде, аьдемлеринъ йылы соьзлериннен юрегимдеги буз ирип таятаган эди.

«Ызы боляк»

Бу йылгы мерекешилер санында Карашай - Шеркеш Республикасынынъ Сыйлы журналисти, ямагат – политикалы КЧР-дынъ «Ногай давысы» газетасынынъ бас редакторы – директоры Алтынай Юнусовна Атуова да бар. Кузьде ога 55 яс толаяк, бу кишкей мереке деп саналады, болса да сыйга сый косканнан бирев де тозбаган. 2020-ншы йыл Россия язувшылар Союзынынъ, солай ок Россия журналистлер Союзынынъ агзасы Татьяна Браткова «Тайна улыбки Золотой Луны» деген янъы китабин баспадан шыгарган. Ол китаб Алтынай Атуовадынъ бала шагыннан бу куьнлерге дейим ѳьтетаган яшав йолына багысланган эди. 2019 йыл туьрли миллет тиллерининъ халкларара Йылы болганга, автор Алтынай Атуовадынъ тилди саклава этетаган коьриминде, исинде сосы китабти туьзген. Эм биз де оннан бир кесегин ногайшага коьширип бермеге ниетлеймиз. Солай ок «Байтерек» окувшылары атыннан Алтынай Юнусовнады мерекели йылы ман исси кутламага эм куллыгында тагы да уьйкен етимислер, аьелинде берекет, наьсип дайым турганын сагынамыз.

Татьяна БРАТКОВА,
язувшы, журналист

АЛТЫНАЙДЫНЪ ВАТАНЫ

*Тувган элдинъ ери – еннет,
Сувы – сербет.*

Халк айтувы

Аьр аьдем бала шактан алып тувган – ѳьскен ерин юрегинде саклайды. Аявлап саклайды. Неге десе ол – баладынъ Ватаны. Баладынъ коьзлери коьрген баьри байлыгы да: сувы, ѳьлени, шешекейлери, тавлары, бавлары – оныкы, соьйтип эсинде де турады. ѳьскенде де ѳьктемсийди табияты ман. Ярасык болса да, болмаса да янына аьзиз, неге десе шынты бу суьйим.

Алтынай ѳьскен ерлер ярасык эдилер. Атуовлардынъ уьйи Кобан йылгадынъ ягасында ерлескен уьшин болар, калайына да, Кобан кыздынъ юрегинде ойылып калды. «Кобан» деген соьз «алгасайды, тасыйды, боркылдайды» деп коьшириле эди. Касиети йылгадынъ тап солай. Биревлер Кобанды «Куман» деген соьзден шыккан деп санайдылар. Куман – бурынгы тюрк соьзи, йылга, агын деген маьнеси бар, баскалар Кобанды бурынгы грек тилининъ «Гопанис» деген соьзи мен байланыстырадылар. Онынъ маьнеси – куьшли, алгасавлы. Аьли де йылгадынъ атлары коьп: Кубань, Губань, Кубан, Ковбань.

Кобан йылгасы бойында берекет, ярасыклы табиат дайым да болганын 17 оьмирдинъ атаклы ногоай шаири Казы – Тувган Суьйинши улынынъ созле-риннен билемиз:

**Кобанда
Айыры куйрык сабан бар.
Кобанда**

**Тарам – тарам тогай бар,
Тогай толы ногоай бар.**

Йылгадынъ берги ягында уьйлер, аргы ягында эртегидей табиат: уьйкен калын тереклер, бурынгы баьтирлердей бийик эм куьшли, солай ок янында оьскен кымызлык, канине, буьлдирген, ьжгай, боьгерткен, шым елеклер куваклыклары бар эдилер. Онынъ ишине кирген балалар йок болып калады, сога коьре олар бир бирисин атлы аты ман шакырып табатаган эдилер. Ерге энъкейсенъ неше туьрли шешекейлер коьресинъ, тап калша тоьселгендей. Елеклер ашап, шешекейлерди шашларына оьрип, ерде авнап безген сонъ, кызлар йылгадынъ сувына атыладылар. Онда да туьрли ойынлар шыгарып, ялдавда базласып, арыганын сезбеятаган эдилер. Кене де шыныгып оьсти-лер. Бу кишкей кызлардынъ, арасында Алтынай да бар, энъ наьсипли, энъ куванышлы заманы эди. Бир ьза басларында йок, ойнамага, оьспеге, куьш йыймага яшав ийги аьллер берген. Белгим ногоай шаири Мухарбий Аубекижев айтканлай:

**Тувган элде
Ата юртым – сый тоьрим,
Тоьрим болса,
Мен тоьркинсиз тувылман.**

Кыстан сонъ, тав басындагы бузлар ирип балаганда, Кобаннынъ сувы коьтериледи, аьне – мине тасып кашаяктай болады. Эм сол сувда аьжейим затлар коьринетаган эди: тав сойынынъ бир кесеклери, олардынъ ишинде каткан япыраklar, Киришталар, бакашанаклар бурынгы тенъизлерден калган... Миллион йыллар откен болса да, Ер тарихи коьп затларды тавга, сувга, топырык астына тыгып саклайды, арада бир сырларыннан кишкей кесегин шыгарады. Белки, илми куллыкшыларынынъ коьргенин куьтеди яде аьдем-лердинъ парахат ойларына кирип, «сизден алдын да миллион кере туьрли яшавлар авыскан» деп айтпага суьеди. Ким биледи Ер анадынъ касиетин!

Бу сырлар Алтынайды бек кызыксындырдылар. Краевед болгасы да келди, коьп китаблерди актарды. Боьтен де, йылга ман байланыслы билимлер тап-пага суьйди. Сувдынъ табиатка кайдай уьйкен пайдасы барын кыз сорамай да коьре эди. Сув топырактынъ ян досы, келип ерди сувгарганлай ок, баьри зат та оьсип баслайды, ян – януварга яшав аьллер туьзелед. Сога коьре табиат законлары теренъ ойланып туьзилгенлер, ама аьдемге ашувланса, дуьняды бузбага да боладылар.

«Кайдай, мысалы, Кобан йылга куллыкшы, акыллы аьдемдей яваплы! – деп аьжепсинеди Алтынай сол йылларда. – Арымай-талмай, йолыннан тайыспай, кишкей йылгалардынъ сувын йыяды, керек болса авылларды, ызанларды тойдырады сувга, сонъ калганын Азов тенъызге элтейди. Бир сутка ишинде бизим Эркин – Юрт яныннан Кобан йылга ман 172 800 уйкен цистерна сувы оьткендей болады. Оларды поездлерге салып аькетпеге 3456 поезд керек бир суткага!» - деп санай турып тагы да аьжепсинеди Алтынай школада окып юрген йылларында.

Кобан йылгадынъ сувы таза эм пайдалы экенин аьдемлер тувыл айванлар да, куслар да, топырак та биледи, 100-ден артык туьрли балыклар да береди йылга. Алтынай кардашы Мурат Кумуков пан сол заманларда балык ыслап уьйренди.

Кыс болса йылга бузлайды эм баьри де онда зырганап завкланадылар. «Конёклар тек Наташа деген кызда бар эдилер. Биревди де оьпкелетпес уьшин кыз шеретке тизилгенлерге береди. Мен де сол шеретте. Конёк пан зырганаган кайдай завклы! Невинномыск калада каток ашылганда, биз Наташа экевимиз онда эринмей баратаган эдик. Сойтип, бузда конёк пан зырганап меним суьйикли спортым болды, -- деп эскереди ол заманды Алтынай Юнусовна. – Аьли табиатты коьрмеймен, оькинишке. Школа йылларында табиаттынъ ярасыклыгын коьрмеге эм сукланмага уьлгиретаган эдик. Кене бала шакта эстетика сезимлеримиз беркип калды».

Табиатты аяв эм суьюв оьз азбарынънан, огородынънан, янынъдагы орамнан басланатаганы да белгили. Алтынайдынъ анасы сосы анълавды аьруьв билетаган эди. Сога коьре азбарда шешекейлер, тереклер аьруьв оьседилер, баьри ерде тазалык, кызларды да уьйретеди, мысык, ийт саклавга да карсылык этпейди. Уьй айванлардан балалар танъ болатаганы белгили эди аналарына. Алтынай ярасык эм бай табиатты эсинде де, туьсинде де, аьлиги куьнлерде де юрегинде саклап яшайды.

Жобан ногай янбылыклары

«АЪДЕМЛЕРИ МЕН БАЙ, ТАБИАТЫ МАН КОЪРКЛИ ЮРТЫМЫЗ»

Ногай муниципал район администрациясынынъ Басшысы ман хабарласув

Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Ногай муниципал району Россия Федерациясынынъ Правительствосынынъ 667 номерли Токтасы ман 2007 йылдынъ 12 октябринде туъзилген. Район республикадынъ керуув ягында орынласады. Онынъ юртынынъ оьлшеми – 202 квадратлы километр.

Ногай муниципал районунынъ калыбына 8 яшарлык пункт киреди, олар 5 авыл туъзилисине биргелестирилгенлер: Эркен-Шахар, Адил-Халк, Икон-Халк, Эркен-Халк эм Эркен-Юрт. Районнынъ административлик орталыгы Эркен-Шахар поселогы болады.

Район администрация Басшысынынъ ис биографиясыннан:

2019 йылдан алып КЧР-дынъ Ногай муниципал району Мурат Азаматович Хапиштов басшылайды. 1994 йылдан алып 2007 йылга дейим Мурат Азаматович КЧР МВД-сында кызмет кылган. 2007 йылда майордынъ дережесинде тийисли тыншаювга шыккан сонъ М.А.Хапиштовты Эркен-Шахар авыл яшарлык юртынынъ басшысы этип сайлайдылар. Сонъ ол Карашай-Шеркеш Республикасынынъ миллетлер ислери, коьлемлик коммуникациялар эм баспа бойынша министрининъ ис орынына салынган. Министрдинъ борышларын М.А.Хапиштов 2019 йылдынъ октябрь айына дейим толтырган. 2019 йылдынъ 25 декабринде Мурат Азаматович Ногай муниципал район администрациясыннынъ Басшысы этилип сайланган.

Тоьменде биз Мурат Азаматович Хапиштов пан районнынъ оьрленуув йоллары, шешилеек сораулары эм келеекке планлары акында хабарласувымызды баспалаймыз.

– Куьн яхшы болсын, Мурат Азаматович! Кайсы йылдынъ да басында озган йылдынъ тамамлары согыладылар. Озган 2020 йыл районумыз, республикамыз эм аьле кыралымыз уьшин де енйиллерден тувыл эди. Коронавирус пандемиясы ман байланыста коьплеген аьрекетликлер толы оьлшеми мен бардырылмадылар, тыйгынлыклар амаллары белгиленип турдылар. Сол затлар экономикага да себебин тийдирмей болмады. Сондай аьллерде районда озган йылда белгиленген кайдай эсапларды шешпеге амал болды?

– Дурысын айтасынъыз, озган йыл савлай кыралымыз, сонынъ санында районумыз уьшин авыр эди. Ама белгилегим келетаганы сол, савлай дуныяды курсап алып барган янъы коронавирус инфекциясыннынъ йолын бувув ман биргесине биз маьнели тармаклардынъ аьрекетликлерин токтатпай, етимисли бардырганларын аьжетсизлеп турдык. Соьйтип, авыл хозьястволарынынъ куллыкшылары, билимлендируув эм оьзге организациялар, туьрли

службалар өз ислерин етимисли юргисттилер. Булайда яшавшылардың ден савлыкларын коршалавда кеше-куьндиз турган, өз ислерин намыслык пан толтырган медицина куллыкшыларынын шынтылай да йигитликлерин белгилемей болмайман.

Озган йыл районнын социал-экономикалык, политикалык, ямагатшылык яшавы ийги ислерге эм пайдалы аьрекетликлерге толы болды. Энь маьнели-си – кайдай кыйынлыктар болсалар да, районда баьри социал-экономикалык коьрсетимлерине етисилди.

– Сизинь куллыгынъыздынъ маьнели эм пайдалы кеплерининь бириси – ол районнынъ яшавшылары ман йолыгыслар. Мурат Азаматович, район авылларынынъ яшавшылары сизге кайдай соравлары ман, кайдай маьселелери мен келедилер? Оларды шешпеге амал болама?

-- Соьзсиз де, яшавшылардың хатлары ман, аьризелевлери мен куллык этуьв, оларды йолыгып алув – район администрациясынынъ аьрекетининъ маьнели ягы болады. Савлай куллыгымыз аьризелевшилерге ярдам этип, олардың маселелерин шешуьвге каратылады.

2020 йылда районнынъ яшавшыларыннан 627 аьризе туьскен. Кобинше, аьдемлер яшарлык уьй курув уьшин ер участокларын алув соравы бойынша аьризелейдилер.

– Ногай районы, коьбинше аьлде, аграрлы юрт болады. Соьйткенде, авыл хозяйствосында аьллер калай туьзилгенлер? Янъы аьрекетлеп баслаган фермерлер оькиметтен кайдай ярдамды аладылар, сонынъ санында оьзлик каралдыларында тезликли кепли бавшылыкты оьрлендируьвде?

– Ногай муниципал районынынъ юртында авыл хозяйстволык аьрекетлик пен каьрлейтаган 75 организация саналады. Олардың санында 7 авыл хозяйство тармактары эгиншилик пен каьрлейди, 45 –крестьян - фермер хозяйства болады. Олардың санында «Токтамыш» СПК-сы, «Кардашлар» КФХ-сы, «Э.А.-К.Зитляужев» КФХ ИП-сы, Н.Р.Анапиев КФХ-сы, «А.А.Байрамуков» КФХ-сы.

2020 йылда язлык-данъыл куллыктары йогары сапатлы агротехникалык талапларды тутув ман келисте озгарылганлар. Ама табиат аьллери осал болганлары ман себептен (эсапсыз иссилик, ямгырлардың явмаганлары, кургаклык) авыл хозяйство культураларынынъ онъыслыгы тоьменлегени белгиленген. Онъыслыктынъ тоьмен оьлшемлери фермерлик хозяйстволарынынъ онъайлыгына себеп этпей болмадылар, ама Ногай муниципал районынынъ авыл хозяйство товар болдырувшылары алдыга йигерли эм сенимлик пен карайдылар эм куллыкларын бардырадылар. Буьгуьнги куьнге куьзлик бийдайдың 2836 гектары, 264 гектар арпа, 1481 гектар секер шувылдырды олтыртпага карарланады, 5110 гектарда аслыкка наьртуьк, 547 гектарда куьнайланмай, 20 гектарга ералма, 150 гектарда соя эм 992 гектарда язлык арпа эгилеек.

2020 йылда «Кишкей эм орта эпшилик эм оьзлик эпшилик баславды демев» миллет проектине киретаган «Фермерлерди демевлев системасын туьзуьв эм авыл кооперациясын оьрлендируьв» регионлык проектининъ калыбында «Агростартап» грантын алуьвга конкурслык айырув бажарылды. Гранттынъ иелери Ногай муниципал районыннан 3 янъы каьрлеп баслаган фермерлер боладылар.

Оннан баска, 2020 йылда «Алма» авыл хозяйство яратувшылык кооперативи 26 бавшылык участогында бавларды олтыртуьвга грантты алган, олардың аьр кайсысында 450-ер емис тереклер олтыртылганлар. Конкурстынъ

уйгынлавышысы Карашай-Шеркеш Республикасынынъ авыл хозяйство министрствосы болады.

– **Мурат Азаматович, сапатлы сув ман аьжетсизлев районнынъ яшавшылары уьшин аьр дайым оьткир сорав болып калады. Бу соравды шешуьв мен байланыста районда не зат этиледи, кайдай амаллар алынадылар?**

– Йыл сайын Ногай муниципал районунынъ юртында эскирген сув йоллар сетин авыстырув бойынша куллыклар озгарыладылар. «2021 йылга авыл юртларын тебенли оьрлендируьв» Федераллык программа бойынша Икон-Халк авылында сув йолларынынъ сетьлерин авыстырув бойынша куллыкларын озгарув планланган, олардынъ ортак узынлыгы – 7280 шақырым. 2021 йылда Икон-Халк авылында сув алув станциясынынъ курылысын басламага планланган. Бу ис яшавшыларды сапатлы сув ман аьжетсизлемеге амал береек. Соьлеги заманда «2021 йылга авыл юртларын тебенли оьрлендируьв» Федераллык уьстинликли проекти бойынша Эркен-Юрт авылынынъ Ленин атлы орамында сув йолларын авыстырув исин программага киргистуьв уьшин маглуматлар аьзирленедилер. Яшавшыларымызды таза эм сапатлы сув ман аьжетсизлев исимизди дайым бардырамыз.

– **Заман ман келисте коьп ийги туьрленислер билимлендируьв, маданият эм оьзге тармакларында озгарыладылар. Соньгы йылларда оькимет ягыннан да бу тармакларда аьллерди ийгилендируьв бойынша миллет проектлери яшавга эндириледи. Сондай аьл мен байланыста Ногай муниципал районуна кайдай куллыклар бардырыладылар, кайдай яньылыклар эндириледи?**

– Ногай муниципал районунынъ юртында «Билимлендируьв» миллет проектин яшавга эндируьв бойынша уьйкен куллык бардырылады. Соьйтип, районнынъ юртында «Соьлеги замангы мектеп» федераллык проекти яшавга эндириледи. 2019 йылда Икон-Халк эм Эркен-Халк авылларынынъ орта мектеплери, 2020 йылда Эркен-Юрт авылынынъ орта мектеби авыл ерлеринде орынласкан билимлендируьв организацияларында цифралык, естестволы-илмилик, техникалык эм гуманитарлык йоьнелислерди бас эм косымша ортак билимлендируьв программаларында яшавга эндируьв бойынша проектке киргистилгенлер. Бу билимлендируьв учреждениелерининъ негизинде «Оьсуьв точкасы» («Точка роста») цифралык эм гуманитарлык йоьнелисли билимлендируьв Орталыклары туьзилгенлер. Быйыл бу проектте Эркен-Шахар орта мектебининъ катнасувы карарланады.

«Аьр баладынъ етимиси» федераллык проектте 2019 йылда районнынъ бес ортак билимлендируьв учреждениеси – Эркен-Юрт, Икон-Халк, Эркен-Шахар орта мектеплери, М.А.Санглибаев атлы Эркен-Халк орта мектеби, А.Х.Уракчиев атлы Адил-Халк орта мектеби катнастылар. Бу проекттинъ калыбында косымша билимлендируьвдинъ ети - агроэкология, ботаника эм зоология, социал-педагогикалык, декоративли-ялгама, тетик туризми, самбо, техникалык йоьнелислери бойынша яньы алатлар ман ярастырылган окувшы-орынларды туьзуьв болдырылады.

«Цифралык билимлендируьв авасы» Федераллык проектти яшавга эндируьвде 2020 йылда районнынъ эки мектеби: А.Х.Уракчиев атлы Адил-Халк орта мектеби эм Эркен-Шахар поселогынынъ орта мектеби катнастылар.

Ортак билимлендируьв учреждениелери компьютерлик алат-садакты алдылар. Йогары тезликли Интернет (50 Мб.с.) А.Х.Уракчиев атлы, Икон-Халк, Эркен-Юрт орта мектеблерине еткерилген.

Россия Федерациясынынъ Президентининъ 2018 йылдынъ 7 майында алган 204 номерли Указынынъ 12 пункты ман келисте Ногай муниципал районынынъ юртында «Маданият» миллет проекти таралтылады.

«Маданият авасы» Федераллык проектнинъ калыбында 2024 йылга эки балалар саз школасын саз алатлары ман эм алат-садак пан ярастырув, муниципал библиотекаларынынъ оьрлендирувдинъ аьжетсизлев бойынша заявкада катнасув планланады. «2017-2022 йылларга КЧР-да маданиятты оьрлендирув» Оькиметлик программадынъ калыбында Икон-Халк маданият Уьйине капиталлык ремонт этилген эм материал-техникалык базасы янъыртылган. Эркин-Шахар поселогынынъ маданият Уьйине йогары тезликли интернет еткерилген.

Булайда айтып озгым келетаганы сол, районда зегенли яс-явка, балалар аз тувыллар, эм маданият Уьйлеримиз янъыртылып, ремонт этилип, олардынъ ишинде халкымыздынъ йырлары занъыраякларына, биювлери коьрсетиле-клерине, суьйткенде, олар баьриси уьшин коьнъил «отягалары» болаякларына шекленмеймен.

– Яшавшыларды, сонынъ санында яс-явакды, куллык пан аьжетсизлев мен аьллер калай туьзилгенлер?

– Яшавшыларды куллык пан аьжетсизлев – ол аьр юрттынъ экономикасын эм онъайлыгын касиетлейтаган коьринис болады. Савлай кыралымыздагын-дай болып, яшавшыларды куллык пан аьжетсизлев маьселеси бизим районымызда да бар. Эм куллыксызлык пан куьрес – ол бизим биринши шереттеги эсабымыз. Оькинишке, соьлеги заманда бизде янъы предприятиелерди ашкандай эм онлаган янъы исши орынларды туьзгендей амалымыз йок, ама бу маьселеди шешуьвде бир кесек абытлар бар. Куллыксыз калган районнынъ яшавшылары «Ногай муниципал районы бойынша куллык пан аьжетсизлев орталыгы» РГУ-га аьризелейдилер. 2020 йылга билдирувлерге коьре куллык пан аьжетсизлев уьшин районнынъ 799 яшавшысы аьризелеген; 187 аьдем куллык тапкан; кеспилик окытувды 11 аьдем оьткен. Соьлеги заманга 667 аьдем куллыксызлык бойынша пособиелерди алады.

– Куваныш пан белгилегим келетаганы сол, районнынъ яшарлык юртлары йылдан-йылга коьркли, ярасык бола бередиленер, оларды ярастырув бойынша уьйкен эм токтавсыз куллык бардырылады. Сол зат акында хабарласанъыз экен...

– Соьзсиз де, авыллардынъ коьринислери ийги якка туьрленедиленер. Булайда яшавшылардынъ шалысувларын да, ерли муниципал власть органдарынынъ эм район администрациясынынъ яшарлык юртларды ярастырув бойынша толтыратаган аьрекетин белгилегим келеди.

2020 йылда Адил-Халк авылында маданият Уьйи эм фельдшерлик-акушерлик пункты кулланувга берилгенлер, Икон-Халк авылында маданият Уьйине капиталлык ремонт этиледи, Эркин-Шахар поселогында коьп квартиралы уьйлердинъ бирисининъ каралды майданы эм Икон-Халк авылында парк зонасы ярастырылганлар. Эркин-Шахар поселогында Комсомольская эм Шоссейная орамлары бойы йолга ремонт этилген, Шоссейная орамынынъ бойында тротуар салынган. 2021 йылда районнынъ яшарлык юртларын ярастырув бойынша куллыклар арбатын да бардырылаяклар. Оннан баска йолларды, спорт объектлерин ремонтлав эм озьге куллыклар озгарылаяклар.

– 2021 йыл Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Басшысы ман Медицина йылы деп билдирилген. Онынъ калыбында ден савлыкты саклавдынъ баслапкы звеносын ийгилендирув карарланады. Ногай

районында медицина тармагын ийгилендируув бойынша кайдай амал-лар алынаыклар, кайдай янбылыклар яшавга эндирилееклер?

– Ден савлыкты саклав тармагынынъ баслапкы звеносын ийгилендируув программасы бойынша Ногай район поликлиникасынынъ материал-техникалык базасын беркитуув карарланады. Поликлиникадынъ автопаркы янбыртылаяк, медициналык алат-садак алынаяк.

2024 йылга дейим Кызыл-Тогай фельдшер-акушерлик пунктына капиталлык ремонт, Эркен-Шахар поселогынынъ врачлык амбулаториясына эм Орталык район поликлиникасына ремонт этуув ислери карарланадылар.

– **Мурат Азаматович, Ногай районында зегенли балалар эм яс-явка аз тувыл. Олардынъ озган йылдагы айлак яркын етимислери акында айтсанбыз экен...**

– Зегенли балаларды оьрлендируув эм тербиялав исининъ терен оькиметлик маьнеси бар, неге десе келеек специалистлерди аьзирлеветинъ оьлшеми мен кыралымыздынъ исшилик болымлыгы байланыслы. Сонынъ уьшин районнынъ ортак билимлендируув учреждениелеринде косымша биригуувлер туьзилгенлер. Оларды 6 ясыннан 17 ясына дейимги 1000-нан артык бала йоклайды. Мектеблерде, деристен тыскары аьрекетликтинъ калыбында балалар кружокларды, мектеб илимлик ямагатшылыкларды йоклайдылар. Бу окув йылында Эркен-Халк орта мектебининъ окувшылары инновациялык проектлердинъ эм инженерлик дуныясына окувшыларды тартувга каратылган техникалык касиетли амалламаларынынъ катнасувшылары боладылар. Бу йоьнелисти яшавга эндируув уьшин мектептинъ негизинде «Робот» эм «Робототехника» техникалык йоьнелисли эки биригуув туьзилген. Биригуувлерде 6 ясыннан 14 ясына дейимги 150 бала каьрлейди.

Эркен-Шахар орта мектебинде балалар самбо ман, тетик туризми мен каьрлейдилер. 30 йылдан артык заманды бу мектепте Енбуув куьнине багысланган тетик шабув озгарылады.

Район мектеблерининъ йогары классларынынъ окувшылары йыл сайын «Умники и умницы» телевидение гуманитарлык олимпиадада катнасадылар, бир неше кере енбуьвшилер эм баргышылар болганлар. Йыл сайын йогары класслардынъ окувшылары сайлав правосы бойынша олимпиадада катнасадылар. Быйыл Эркен-Юрт орта мектебининъ 11 классынынъ окувшысы Фатима Текеева республикалык оьлшемде озган олимпиадада 1-нши орынды алган эм энди Москвада озаяк Савлайроссиялык олимпиадада республикадынъ сыйын якляк.

Ногай муниципал районында «Ногайстан» балалар-яс-явка спорт мектеби аьрекетлейди, онынъ филиаллары районнынъ баьри яшарлык юртларында етимисли ислейдилер. ДЮСШ-та каьрлейтаганлардынъ ортак саны 408 бала болады. Соьлеги вакытка районнынъ баьри яшарлык юртларында футбол, куьрес, шатраш, бокс секциялары йыл бойы аьрекетлейдилер. ДЮСШ-нынъ тербияланувшылары коьрсеткен тамамлары сонгы йылларда тренерлер аьрекетлерин дурыс бардыратаганы акында шаатлайдылар. Сонгы бир неше йылдынъ ишинде бизим яс куьресшилерибиз йогары тамамларга етискенлер. Бу вакытка бизим мектебимиз КЧР-дынъ баьри спорт мектеблери арасында алдышылардынъ бириси болады, деп белгилемеге тийисли.

Эркен-Халк орта мектебининъ 10 классынынъ окувшысы, «Ногайстан» ДЮСШ-нынъ тербияланувшысы Амаль Джандубаев (тренерлери Эльдар Каракаев эм Билял Матакаев) эркин куьрес бойынша СКФО алдышылыгында биринши орынды алган эм Россия Алдышылыгына путевкага тийисли болган.

Онда ол 2-нши орынды алган. Ийги тамамларды «Ногайстан» ДЮСШ-нынъ тербияланувшысы, Адил-Халк орта мектебининъ 9 классынинъ окувшысы Амаль Керейтов (тренерлери Хасан Зитляужев, Эльдар Каракаев эм Билял Матакаев) коьрсетеди. Ол эрлер эм яслар арасында эркин куьрес бойынша Савлайроссиялык турнирде 1-нши орынды алган.

Районда уста тренерлер Джанибек Хусинович Карасовтынъ эм Муратхан Шахимовна Баисовадынъ басшылыгы ман шатраш секциясы етимисли оьрленеди. Олардынъ тербияланувшыларынынъ санында КЧР, СКФО Алдышылыгынынъ, «Ак ладья» Савлайроссиялык турнирининъ чемпионлары эм баргышылары бар. Шатраш бойынша ийги тамамларды Рахим Карасов, Ислам Карасов, Алия Кабардаева коьрсетдилер.

– Районды оьрлендируув акында айта келип, кайдай тармак маьнели орынды тутаяк, демеге болаяк? Янъы исши орынлар каерде туьзилеелер?

– Йогарда айтып озганымызша, Ногай районы, коьбинше, аграрлы. Авыл хозяйствосы ювыктагы заманда бизим хозяйстводынъ маьнели тармагы болып калады. Ама соны ман биргесине биз баска тармакларды да оьрлендируув уьшин баьри затты этемиз. Ногай районында онъайлы географиялык орынласувы бар, онынъ юртыннан темир йол эм федераллык автойол оьтедилер, керекли оьлшемде энергетикалык эм сув мырсатлары бар. Бу баьри затты усташа кулланып билсек, инвесторларды тартпага, эпшилликти оьрлендирмеге эм промьшленность предприятелилерин курмага амал болаяк.

Соблеги заманда биз районнынъ инвестициялык кызыксынувлыгын оьстируув уьстинде куллык этемиз. Эркен-Шахар поселогында индустриаллы паркты курув бойынша аьзирленуув куллыклары бардырыладылар. Парктынъ ашылувы кишкей эм орта эпшилликти оьрлендируувге, исши орынларды ашувга, яс-явкага куллык, каьр таппага ийги амал туьзеек. Бизим яшавшыларымыздынъ коьбиси саьвделик пен, канагатлав ман эм ямагатшылык тамакландырув ман каьрлейди. Бу тармакларды да демевлемеге эм оьрлендирмеге тийисли.

– Мурат Азаматович, буьгуьн биз тек бир неше соравларды ашыккладык. Район администрациясынынъ басшысы кебинде Сиз айлак коьп маьселелерди шешуьвдинъ уьстинде каьрлейсинъиз, а энъ маьнелиси, районнынъ яшавшылары тынышлыкта, дослыкта эм татымлыкта яшаганлары уьшин коьп куьшти саласынъыз. Басшы болув – ол эм оьрметли, эм яваплы. Биз сизинъ енъил болмаган аьрекетинъизде йогары етимислерди сагынамыз. Хабарласувымыздынъ ызында окувшыларымызга не зарларды йорар эдинъиз?

– Савболынъыз, баалы окувшыларга 2021 йыл курткашыкка усаганын эм уьйкен куватты, ийги коьнбилди, рахатлыкты эм куьшти савгалаган яркын, йылы сезимлер мен кувандырганын йорайман. Сизге эм сизинъ ювыкларынынъызга берк ден савлыкты, таьвесилмес яшав куватын, тынышлыкты эм ийгиликлерди ак юректен сагынаман.

*Хабарласувды язып алган
К.НАЙМАНОВА-ДОБАГОВА.*

Олар иси мен сый, абырай казанганлар

ИМАНЛЫ ИМАМ ЮРЕКЛЕРДЕ ЯШАЙДЫ

Заман сувдай агады, тань атты, кеш болды, бирев тувды, баска оьлди... Ама оьлгишей аьдем сол яшав айкасларында сосы кудаь берген вакьттынъ кайтип ушканын сезбей де калады. Тек Алла уьшин, халкы уьшин куллык эткен аьдемлердинъ атлары мутылмай яшайдылар. Олар белгили шейхлер, имамлар, хаьжилер. Бизим шоьлде ондай исанлар аз болмаган. Солардынъ ишинде, коьп юлдызларды тоьгерегине йыйнап, айдай малкылдап турады район имамы, 1914 йылда Айгыр тоьбе деп аталган авылда тувган Кожаев Янмурза Аллаяр улы -- согыс эм ис ветераны.

Мен бек суьйинемен сосы ваьлий аьдем мен яшавымнынъ энъ авыр шагьнда расканыма. Шешекейдей кызым кенетеннен дуныядан тайганда, бир йылга ювык эсимди йыялмай, акылым кыдырып, уйкымды йойып тентиреп калдым. Анам мага яны авырып: «Сага рахатлыкты бир Янмырза атамыз эндирмеге болады, юр ога мен сени элтейим» деп алып кетти. Бир йылы авалы боьлмеде атай бизди хош коьрип алды. «Мен Кулыкай молладынь йиени, атай, сизге кызымды аькелдим!» - деди анам оьзеленип. «Кулыкай кулымыздынъ яткан ери улпа болсын, бек аьруьв аьдем эди», - деп атай юзин сыйпады. Меним анамнынъ нагаш атасы Кулыкай молла да заманында куьшли молла болган (яткан ери еннет болсын), ол ушын дуныяга кеткенде эткен ислери мен бирге уьш куран китаби калган. Биревин Янмырза Кожаевке, биревин Шуьтий моллага бердик, уьшиншиси уьйинде сакланады, эстелик болып, дейди анам. Калай коьремиз, бизим аьеллер бири-бири мен энъ иманлы зат пан байланыслы. Янмырза-атай китабин ашып, куранын хыйлы заман оқыды. «Ээ, кызым, бала кишкейлей топырак болганы аьруьв ата-анага, тек сиз ястагы, билмейсиз коьп затты», -- деди ол. Мен сол заман уьйкен сейирге де калдым, неге оьлген бала ата-анага аьруьв болады экен деп, ушынын айтсам, ашувланып та алдым. Тек коьп йыллар оьткен сонъ, онынъ соьзлери меним акылыма етилер. Ама атайдынъ дуасыннан сонъ мен бир аз рахатландым. Сол йылларда коьплерден эситкеним бар, нешевди де ол аяк уьстине салган, нешевдинъ де юрегин авырлыктан босаткан деп.

Ызгы заманларда биз сосы аьлемет юмарт аьдемнинъ акында йылы эскеруьвлер окиймыз. Акыйкатлай да, оларды оқыганда анълайсынъ: кайдай иманлы аьдемлер яшаганлар ногайымызда, мага коьре олардынъ нурлары оьлгеннен сонъ да дуныяда яркырап, эслеринде саклаганларды да йылытып турадылар.

Кожаев Янмырза Аллаяр улынынъ акында айтканда, бас деп онынъ эткен ислери коьз алдынъа келедилер. 20-ншы оьмирдинъ динге сынав салган шагы, студентлер атеизм дерислерин оьтедилер, Алла йок, деген коркынышлы соьзлерди уьйкен куьез этип айтадылар. Калай авыр сол затлар акында буьгуьнлерде соьйлемеге: адалаган ислам диннинъ инсанлары арабша язылган китаблерин кушаклап, отган кашырган баладай аявлап, онда-мунда тыкпага амалсыз болдылар. Ама Кудаь оьзи коьмекши болып 80-нши йылларда яшавга ийги туьрленислер эндилер. Энди халктынъ коьзин ашып, юрегин ювмага билимли эм иманы куьшли аьдемлер керектилер. Сейдахмет Рахмедов айтканлай, «сосы шакта тек районумыздынъ тувыл, сав ногай шоьлимизде десек, соьзимиз ялган болмас, ясы сексенге ювыкласа да, колына аса таягын алып, куьн коьзиндей яркырап, алдынгысы Нариман авылыннан, сонъында Терекли-Мектебте яшаган Кожаев Янмырза Аллаяр улы (яткан ери яркык болсын) шыкты».

Аьр бир бусырманга бес мезгил намаз кылув -- энъ биринши борыш, деди акылбалык насихатшы. Ол заманда компьютер йок болганнан себеп, намаздынъ аятларын

кол машинкада соқтыртып, оларды халк арасында таралтып, аьдемлерди йыйнап, медресе ашувдынъ соравын салган. Сол мырадына да еткен, бас деп медреседе отызга ювык аьдем ислам динининъ билимлерин алганлар, араб эллипесин уййренгенлер. Ясы уйкенлердинъ эскерувине коьре, Янмырза Аллаяр улы яньы межигит ашылу-вына карап турмай, алдынгысы район ветлечебницаасынынъ уййинде межигит ашып, авыллардан аьдемлерди аькелип, юма намаз кылдырган, районнан коьп аьдемлерди Уфа каласындагы, Узбекистандагы медреселерде окыткан. Кайдай терень билимди сол йыллар алганлар Мурат Кошекбаев, Мавлидин Арсланов. Солай ок имамнынъ окувшылары: Темирхан Абдулсаметов, Тоьлеген Оьтевалиев, Бекев Кошанов, Тоьлеген Атангулов, Нурманбет Елманбетов эм сондай баскалар буюгуьнлерде халкка пайда аькелип, насихатшысынынъ салган сенимин аклап юредилер. Ама бас мырады Янмырза атайдынъ -- районда уйкен межигит ашув болган, соннан себеп ол коьп юрген, туьрли оравлыкларга йолыкса да, алдыга каты абытлавын бир мезгил де иркпеген. «Мен баслайым, калганлар, иншалла, коьрим аларлар», деген ойы ман куллыгын этип барган. Аьли ойлайсынъ 80 ястан озган инсан ызгы йылларына дейим Аллага куллык эткенге де, Алла оны оьзи куват берип саклаган болартагы. Неге десе аьли сексен тувыл, алпыска яньы аяк басканлардынъ оьзлери де коьбисинше тегаран аякларын суьйреп юредилер. Янмырза атамыз болса, районумыздынъ бир неше авылларына барып, межигит салмага коьмек этуьвди тилеген. Оьзек те, сосындай уйкен куллыкты этуьв тыныш тувыл эди, ама иманлы ногайлардынъ коьмеги мен, Кожаев Янмырза Аллаяр улынынъ окыган дуалары ман, Кудай оьзи де олардынъ сосы исин хош коьрип, межигит ашылган. Сол байрам куьнин ясы уйкенлер буюгуьнге дейим де эскередилер. «Ийгиден коьрим алайык, иманлы йол ман барайык» деп Куьнбатар, Карагас, Кумлы, Нариман, Червленные-Буруны авыллары да яньы межигитлер салдылар. Авыл аьдемлери ярык меканларда намазларын кылып, коьбиси акка кайтып баслады. Янмырза-атайдынъ салган йолы кенъейди, коьп тармаклы болып, йылгырып аккан таза сувдай тоьгерекке яйылды.

Мине кайтип язган зейинли журналистимиз Сейдахмет Рахмедов: «Биз оьктемсимей болмаймыз, бизим яслар Каир, Стамбул, Анкара калаларындагы, Ирандагы ислам университетлеринде, колледжлерде, медреселерде окыйтаганлары эм олар тувган шоьлине кайтып келип, дин билимлерин кенъ таралтарлар, шоьлде 70 йылдан сонъ биринши болып динге йол ашкан, район имамы Янмырза Аллаяр улы Кожаевтинъ атын аркадан аркага берип барарлар, деп сенемиз». Сосы макала имамнынъ 90 йыллык мерекесине язылган, оннан сонъ 10 йыл да 10 куьндей болып кетип калды, ама оны окыганлар сосы ваьлий атайды тагы да коьз алдына аькеледилер: «Калай юмарт аьдем эди!» -- дейдилер, коьрмегенлер, онынъ эткен ийги ислерининъ хабарларын эситип: «Машалла!» - деп сукланадылар.

Ясларга билмеге тийисли: Янмырза атай тек бир дин йолын тувыл, окытувшылык йолын да оьтип уьлгирген. Каранъалык дуньяды йок этуьв уьшин ликбезлер ашылганда, бас деп Бажиган совхоздынъ ликбезинде куллык эткен, 30-ншы йылларда болса ол балаларды да, ясы уйкенлерди де Каклаш, Карасув, Сары сув авылларда окыткан. 1939 йыл Аьскер борышын толтырмага йолланган, Финляндия согысын да коьзи мен коьрген, Уллы Аталык согыстынъ да канлы юзине кайгырган. Кайдай бай болыпты бизим ногай имамымыздынъ толкынлы яшавы. Неше туьрли ерде болса да, кайдай исте бет берип ислесе де, онынъ юрегининъ энъ сыйлы еринде Кудайына таьвесилмес суьюв болган. Эс сосы суьйим ога неше оьмирлерге сыйлы, оьрметли атты савгалаган. Буюгуьнлерде халкымыз онынъ эткен ислерин бир де мутпайды эм уллы имамнынъ акында балаларга, уныкларга айтады, ол бизим бай тарихимиздинъ энъ сыйлы бетлеринде дайым да яшаяк.

КАЙРАТЛЫ АЪДЕМ БОЛГАН

2020 йыл коьп белгили аьдемлердинь мерекели йылы эди. Эм сол айтылган инсанлардынъ ишинде Амангельди Сарсей улы Оразбаевтинъ аты да бар. Уллы Аталык согысынынъ ветераны, окытувшы, аьелде коьримли ата, ямагат ишинде халкы уьшин янып юрген эр йигит болган. Ногай районынынъ яшавшылары, оны эсинде саклайтаган авылдас-ювыклары, балалары эм уныклары онынъ эстелигине багысланган шатраш ойынын уйгынладылар. Онда туьрли ерлерде яшайтаган ногайлар катнастылар. Турнир йогары аьлде оьпти. Бугуьнги яс несилге Амангельди Сарсей улы акында айтып эситтиргим келеди.

Тувган 21 куралда, 1920-ншы йылда Ногай районымыздынъ Ленин авылында. Район орталыгында ети йыллык мектебти кутарып, Кизляр педучилищесине окымага туьскен. Оны битирген сонъ Исмаил атлы авылдынъ баслапкы класс окытувшысы болып ислеген. Сол алыс йылларда комсомол организациясынынъ сыйы, абырайы бек куьшли эди. Тельман атлы колхоздынъ комсомолшылары аьрекетши, исине яваплы Амангельди Оразбаевти комсомол организациясынынъ секретари этип сайлайдылар. Кавга басланганда сосы куьп яслар явга карсы куллыкларды белсен юриткенлер. Амангельди 1942 йылдынъ увыт айында Орта-Тобье авылдынъ политотдел басшысыннынъ коьмекчиси этип йибериледи. Сосы йылдынъ сары тамбыз айында немислер бизим районды корсалап алган эдилер. Мине бу авыр шакта Амангельди Оразбаевке оьзин сынамага вакыт келеди: ол Махач атлы партизанлы отряд сырасына туьседди. 1943 йылдынъ курал айында оны армияга аькетедилер эм Баку каладагы военно-пехотный училищеге окымага йибередилер. Училищеди 1944 йыл битирген сонъ Экинши Белорусс фронтына йол алады. Ол биринши мотострелковый бригаданы пулемет взводыннынъ командири болып сайланады. «Багратион» операциясын оьткен ногай йигит Польшады босатув согысында да катнасады. Нареватлы йылга бойындагы согыста сол колы яраланып, 1945 йыл 3 ай госпитальде эмленеди. 1946 йылдынъ сары тамбыз айына дейим 409-ншы Сырт куьп аьскерлерининъ производство етекчиси болады. 1946-1951 йыллар Прибалтикада яшайды, Литва ССР-дынъ Кибартай каласынынъ Пасага атлы заводында бас бухгалтер болып ислейди. Ама тувган шоьли онынъ коьз алдыннан таймайды, ювсан ййиси тартады эм ол оьз шоьлине кайтып келеди. Аьелли болып, сав куьшин, заманын аямай, районымыздынъ сыйын, данъкын оьстируув ниет пен ислеп баслайды. 1955 йыл авыл-хозяйство мектебин кутарып, ол ЦСУдынъ инспекторы, Карл Маркс атлы колхоздынъ председатели, сонъ овцесовхоз директоры, Ленин атлы совхоздынъ бас агрономы болып куллык этеди. Районда ислеп юргенде Сырт Осетия сельхозинститутын заочно йосыгы ман кутарады. Коьп йыллар сувгарув тармагында белсен куллык эткен, онынъ аьрекетине коьп бав-бакшалар заман заманы ман сувгарылып туратаган болганлар. УОС етекчиси сувдынъ шоьлге кайтип керекли экенин бек анълап, сосы соравларды шешип турган. 1981 йыл онынъ белсен эткен куллыкларына эс этилинип, ога «ДАССР-дынъ сульпылы мелиораторы» деген ат берилген, солай ок

«Знак Почета» ордени тапшырылган. Кавгада катнасып йигитлерше согысканы ушин Аталык кавгадын ушинши дережели ордени мен, «Йигитлиги ушин», «Фашист Германиясын енъгени ушин» деген медальери мен савгаланган. Амангельди Сарсей улын таныганлар бир тилде онынъ оьткирлигин, бажарымлыгын, акылын белгилейдилер. Кайсы аьлде де ол керекли ой токтас этип, кайдай туьйинлерди де шешип билетаган аьдем болган. Яшавынынъ сонъгы йылларында А. С. Оразбаев районнынъ ветеранлар Советин етекшилеген. Сондай абырайлы аьдем аьелде де бек суьйдимли, бавырмалы ата, алал косак болган. Хасиба Абубекер кызы ман бирге доьрт балады оьстирип, колларына дипломлар ыслатып, яшав йолларында коьримли шырак якканлар. Бу куьнлерде Амангельди Сарсей улынынъ уныклары атасын сыйлап, оьрметлеп, мерекесин белгилеп, атамыз деп оьктемсип турадылар. Амангельди Оразбаев оьзиннен сонъ яшавда ийги атын, балаларын, шашкан тереклерин калдырды. Оннан уьйкен наьсип йок деп ойлайман. Яткан ери ярык болсын, аты онынъ Ногай район тарихинде бир де мутылмаяк.

АБЫРАЙЛЫ АБЕЛ

Бугуьнги меним макаламнынъ бас баьтири -- Салаватов Юнус Исмаил улы Шешен республикасынынъ Старо-Щедринская атлы станицасында 26 увьгтта, 1951 йылда тувган. Онынъ атасы Исмаил Салаватовтынъ тувган юрты -- Ногай шоьлдинъ Кумлы авылы, анасы Картакаева Менликант та сосы авылдан Ама яшав бактысы аьдемлерди кайда да элтейди. Соьйтип, Салаватовлардынъ да аьели баска республикада ерлесип калдылар. Исмаил ман Менликант бес балады оьстирип, билим, тербия бердилер, яшавдынъ уьйкен йолына ийги насихатлары ман салдылар. Халк арада Менликантка суьйип эм сыйлап Амау деп айтатаган болганлар. Бу куьнлерде Кумлы авыл орта мектебининъ сыйлы ясыуьйкени, баслапкы класс оькьтувшысы Картакаева Танъсык Кусеп кызы сосы аьелдинъ акында булай эскереди: «Амау абамнынъ яшавы коьплерге коьрим болаяк. Ездем Исмаил ман экевлери бек татым яшав курдылар, балаларды да аьруьв сакладылар, баьрин де оькьттылар. Ездедей орта ясларына дейим коьп балаларга билим берип турган. Коьк уьй деп аталган, аьли йок болган авылда баслангыш класстынъ оькьтувшысы болган. Окувшылардынъ эслеринде Исмаил ездем бек танъ, юмарт, раьгимли аьдем болып сакланган. Абам Амау кайсы ерде яшаса да, оьз ювыкларын да, оьз оьлигин де мутпаган. Оьзининъ аягы токтагышай Толакай оьликке келип туратаган эди. Меним Кусеп атам ман Амау абам агалы-инилердинъ балалары болган. Амау абайдынъ атын да эки тетем де айтпайтаган эдилер. Абам берекетли йылы ошакты саклап турувшы болган, балаларына ийги тербия берип, Исмаил ян-косагынынъ басына-коьзине карап яшаган. Балалар оьскенде Салаватовлардынъ аьели Шелковской районга коьштилер. Орта орамда Советская 9 деген уьйде яшаганлар, коьп берекетин ашаганмыз абамыздынъ. Вера кызлары езденинъ тармагы ман барды, оькьтувшы, коьп йыллар Сары сувда иследи, сонъ Каясула бетке коьшти. Юсуп увьлы ветеринар кесписин сайлады, совхозларда, колхозларда иследи. Сонъ Лиманга коьшип кетти. Юнус кедеси зоотехник болды, Абдурахман Грозныйда англо-французский боьликти пединститутта биткен, ама яшав йолы оны органларга элтеди. Зоя кызы экономист болды. Амау абам коьп йыллар яшады, уныклардынъ яхшылыкларын да коьрип, яшав куьезине толып кетти, яткан ери ярык болсын. Ол бек абырайлы хатын эди, онынъ соьзин бир ювыгы да ерге туьсирмейтаган эди. Абай айттыма битти. Бу аьелде билим алув аьр заманда да биринши орынды тутатаган эди. Амау абай айтатаган эди: «Окысанъыз, бир кесек оьтпегинъиз кисенъизде. Окынъыз, мен кыскаяклы деменъиз, ога да оьтпек керек дейди. Мен Юнусты мерекеси мен кутлайман, ден савлык йорайман», -- деп оьзеленип Танъсык Картакаева баьри затты да эскереди.

Эне сондай аьелдинъ баласы, ийги коьрим мен оьскен Юнус Исмаилов Шелковской районынынъ Старо-Щедрин мектебин уьстинликли битирип, Махачкаладынъ

авыл тармаклы институтынын студенти болады, зоотехник кесписин сайлайды. Сосы тармакта бир неше йыл узагында Шешен республикасынын Ленин атлы колхозында куллык этеди. Онын намыслы эм белсенли куллыгы етекшилерди эс эттиреді, коьплеген сый кагытлар ман, савгалар ман белгиленеди. Тек сосындай яныплы йигит басшы исти юритип бажарар деп, оны «Сарысув» совхозынын директоры болмага шақырадылар. Ол етекшилеген йылларда совхоз тек алдышы атын айттырып турды. Юнус Исмаил улын Шелков район советинин председателинин орын басары этип саладылар. Мине кайтип эскереди Ю.Салаватов акында Ногай районымыздын белгили, сыйлы аьдеми Саитов Эльмурза Суюн улы: «Юнус Салаватов Сары-сув совхозында директор болып ислеитаган заманларда бизим районга тез-тез келетаган эди, биз оны ман неше туьрли сорауларды бирге шешетаган эдик. Шелков районында Салаватовтын сыйы уйкен болганнан себеп, оны етекшилев кеспилерге сайлап турганлар. Мысалы, оны Шелков районынын КПСС райкомынын инструкторы, соньында секретари этип те алганлар. Ама дунья туьрленип баслады. Шешен республикасында, бек авыр заманлар болганда Юнус Салаватов баьри ногай ердеслерине коьмек этип юрген. Эм сосы аьдемшилиги уьшин халк оны боьтен де сыйлайтаган эди, куьни бу куьнге дейим де мутпайды. Онын соьйтип шолпа туьсип юруьви мен Шелков районынын ногайларына Каясуладан, Терекли-Мектебтен уйлер салмага ерлер берилдилер. Боьтен де мен Юнус Исмаил улынын патриотлыгын белгилегим келеди. Ол коьплеген форумларда уйгынлаушы болган. Сол йыйынларда ногай халкынын буьгуьнгиси эм келеектегиси акында коьп сораулар коьтерилгенлер эм шешилгенлер. Салаватов оьз халкынын тарихи акында дайым да уйкен оьктемлик пен айтады, ногайларды бирлестируьв мырат пан куллыклар юритип келеятыр, бизим аьдетлеримизди, тилимизди саклауа айырым эс этеди. Дайым да тувралыкты яклайды, тек оьзлеринин акында ойлап, сосы ялган йолларында халктын аты ман коьтерилмеге суьйгенлердин тувра юзине айтып болатаган инсан. Оьзимнин соьзимди тамамлай келип, айтпага суьемен: Юнус Салаватовтай аьдемлер турган шаклы, биз оьзимизди уллы миллеттин аьдемлери деп санамага боламыз. Мен Юнус Исмаил улына берк ден савлык йорап, арамызда ярык шыраактай янып, ясларга коьрим болып турганынды суьемен».

1993 йылдын карагыс айында Юнус аьели мен Астрахань калага коьшип келеди эм коьп йыллар «Астраханское» деп аталган сельхозпредприятиедин етекшиси болып ислейди. Бу куьнлерде ол тийисли тыншаювда.

Юнус Исмаил улы ян косагы Маржан ман 40 йылдан артык бирге яшап, эки кызды, эки увылды асырап-саклап асыл эткенлер. Уйкен увылы Джамолдин аьскер борышын битирип, Астрахань оькимет университетинин юридический боьлигин битирген, бу куьнлерде «Аксарайский» атлы заводтын кавыфсызлык кызметинде. Экинши увылы Джалалдин де агасынын йолы ман барып, Астрахань оькимет университетиннен сонь Россия Федерациясынын кавыфсызлык кызметинде аьрекет этип турады. Алия кызлары да йогары билим алып, бу куьнлерде Санкт-Петербуртта «Газпром» ямагат куьбинин налог боьлигинде ислейди. Сания социальный педагог-психолог, коьп йыллар опека органларында ислеген, аьли болса Газпромнын маданият-спорт тармагында администратор кесписин байыраган.

Юнус Исмаил улы яс заманыннан алып агалары ман, карындаслары ман дайым да бир тилде, бир ниетте таза, намыслы йоллары ман юрип, алдыга салган мырауларын толтырып барганлар. Кайсы аьлде де аданаслар «эр намыс», «эр соьзи» деген аньламды сокпак шырагы этип санап, аьырайлы атларынын сыйларын ерге туьсирмегенлер. Эндиги олардан тувган йигитлер де, «Атадан коьрген ок йонар, анадан коьрген тон пишер» дегенлей сосындай иманлы, таза йол ман абытлап барадылар, уй аьелинде балаларга эм ямагат яшавында коьрим боладылар.

*Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
Россия журналистлер Союзынын агзасы*

Поэзия эм проза

1983-нши йыл Каракалпак АССР-да Дагыстаннын адабият эм саният Декадасы озган эди. Неше танысув, неше досласув болды 10 куьн ишинде. Республикадын районларына эрген кетемиз, каранъа кеште Нокуска (бас каласы) келемиз, биз, туьрли миллет шаирлер эм язувшылар, каракалпаклар алдында оз халкымыз эм адабиятымыз акында айтып, ана тилинде ятлавларымызды окыймыз. Мага шерет келгенде, олар аьр бир соьзиме куванып шапай кагадылар. Кайдай

ювык экенимизди, канымыз бан, тарихимиз бен, каракалпак миллети мага анълатпай коймады. Дагыстаннан келген йодасларым да соны сездилер. Аьли сизге Каракалпак Республикасынын айтылган язувшылары ман туьскен суьвретти коьрсет-

мен. Коьп суьвретлеримизди Махачкаладын школалары, библиотекалары тилеп аькеткен эдилер, биреве де кайтып келмеди. Оьзимиз де вайымсыз эдик.

Суьврет пен бирге эки язувшыдын хабарларын сизге окымага беремиз. Аьдем юреги, аьдем сезими кайда да бир бирине усайды.

Гулайша ЕСЕМУРАТОВА

Хатынлардын арасында Гулайша Есемуратова биринши болып язув йолына туьскен.

Ол 1930 йыл 18 февральде Каракалпак АССР-дын Чимбай районында тувган. 1951-нши йыл Каракалпак оькимет педагогикалык институтын битирип, «Жас ленинши» газетте боьликтин заведующийи болып куллык этеди. Аьли Есемуратова «Амурдарья» журналдын бир боьлигинин етекшиси.

1972-нши йылдан бери СССР язувшылар Союзынын агзасы.

50-нши йыллардын басында Есемуратовадын биринши хабарлары баспаланып шыгадылар. Оннан бери автор бес китаб шыгарган. «Оьрнек» (1969), «Халмурат – тез юруьвши» (1972), «Сылув» (1976), «Кызым, сага айтарман» (1980), «Жирен» (1981).

Солай ок Есемуратова орыс тилинен ана тилине Достоевскийдин, Майлининин китаплерин коьширген.

Кайратлы иси уьшин кыскааяклыга «Каракалпакиядын ат казанган куллыкшысы» деген сый берилген. Узбек ССР Оьр Советинин Президиумынын Сый грамотасы ман баргыланган.

Язувшыдын бир неше хабары ман таныстырмага суьемиз.

ОЪРНЕК

Тамда, Гулимзаннынъ кроватининъ уьстинде, рамага салынган уйкен оърнек илинген эди. Бу зат уйдинъ иесине бек баалыдай коьринеди. Истен келгенлей кыскажкылы сосы оърнекке янасады, узак заман карап калады, сиден эм рамадан шанъды сыпырады.

Оърнекте ыспайы тавлар, аллы ясыл шоьл яде коьп-коьмек коьл ясалган йок. Мунда эки коьринис бар эди. Эректе авыл, кишкей коьл эм онынъ доьгеринде бийик тереклер ерлескенлер. Ювыкта колхоздынъ клубы эм янында парк ясалган. Тобеден куьмис нурларын шашып ай карайды. Юлдызлар да кара коькти бийлегенлер. Парктынъ сокпагы ман алгасамай эки аьдем келе эдилер. Биреви яс эркек, экиншиси яс кыскажкылы.

Гулимхан бугуьн де, истен келгенлей, оърнектинъ янында токтап калды. Эректен карап турган анасы акырын янына янасты.

-- Сен куватым, сосы оърнектен не яхшылык куьтесинъ? Неше йыллар коьз окыгандай, тигилип ога карайсынъ. Кайдай наьсип, кайдай куваныш бар мунда? Айтшы ясырмай!

Кызы анасынынъ коьзлери мен расканда, онда оьлшемсиз кайгы сезип, тоьмен карады. Неше йыллар анасы да уьндемей кыйлана эди.

-- Мен, таьвкей, бу оърнекке карамасам да, -- деди кызы телезиген сеси мен, -- бу кешеди мутып болмаякпан. Баьри куванышым сосы кешеге эгилип, йоктай болды. Сонынъ уьшин бу оърнекти коьз яска толып дертли колларым ман тиккенмен. Карашы бу яска! Усамайма Нурымга?

-- Биз, -- деди Гулимхан, анасын колларыннан сыйпап, -- ол кеше клубтан сонъ паркта кыдырдык, бир биримизге энъ де ясыртын сырларымызды сендик. Онынъ согыстан сав келмеге эм сонъында наьсипли яшав курмага уьмити бар эди. Мен ога суьйимимди аявлап сакламага, онынъ ата-анасына колымнан келген коьмекти этпеге соьз бердим. Онынъ сеси аьли де кулакларыма шалынады... Мен берген соьзимди туттым, ама Нурым келмеди. Баьри зат та сосы оърнекке коьшти, -- Гулимхан тыныс алалмай токтап калды.

Анасы да коьз ясларын сыпырып, кызынынъ басын коькирегине сала эди. Сонъ акырын косты:

-- Ондай наьсипти коьрмегенлер де, сезбегенлер де бар бу дуньяда.

АЛМА

Давга кетип бараганларды мен де йолга салмага келген эдим. Ама бирев де меним ким уьшин келгенимди анъламады, неге десе аьр аьдемнинъ юрегинде уйкен кайгы. Кеде оьзи де билмеди.

Не заты онынъ мага яраганын аьли де анълап болмайман. Биревден де артык ери йок булай карасанъ, ама меним юрегиме кирип калды. Ети классты битирип, кеде колхозда ислеп баслады. Куллыкшы яс эди. Кеште малдынъ алдына шыksam, олардынъ уйлерининъ яныннан юремен, йол болмаса да, йол этемен. Кеде я агаш ярып, я пишен уйип турган болады.

Давга кетегенде анасын кушаклап аьли де катпаган сеси мен оны юбантады.

-- Йылама, таьвкей! Мен келермен, коьрерсинъ, келермен!

Бойы кетип бараганлардынъ арасында баьриннен де кишкей. Юрегим сога сыгып алды.

«Сен келерсинъ, мен кеше-куьндиз алладан сенинъ савлыгынъды тилермен...» -- деп акырын сыбырдайман. Оьзим ога хатынлардынъ арасыннан ясыртын карап аламан. «Сен аман келгенде, мен сени кайтип куьткенимди, давга дейим де кайтип сени яратканымды ашык айтарман...»

Эркеклер кеткен сонъ кишкей авылымыз босап калды.

Бир йол язда бавда куллык этип туры эдим. Бирден коьзиме алма теректинъ уьстинде шайкалып турган уьйкен ыспайы алма илинип кетти. «Бу алмады мен пискенлей суьйгениме йиберермен. Ол заман оны алла саклар, ол кайтып келер»,-- деймен озиме.

Куьнлер акырын йылысса да куьз янасты. Алмалар бутакларды тоьмен тартып, таза пискен эдилер. Уьйдегилер емислер кашан уьзилеegi акында соьз юрjтпейдилер, сога коьре мен де бир аз йиланып турдым. Ама эсиме кедедин адреси йогы туьсти.

- Кимнен билейим экен? – деп кайгыраман.

Кедединъ иниси бизим школада окыйды эм агасыннан келген хатларды тез-тез йолдасларына коьрсетеди. Онынъ не язганын айтып, куьзленеди. Бир неше куьн анълып турдым. Ушынлайын да, ювык арада иниси йолдасларына хат окып туры. Суьйинип, мен де янларына янастым эм адресин коьрип калдым. Сол куьн уьйге табаным етпей кайттым. Орамда раскан аьдемлер де, телде олтырган куслар да, коькте кыдырган булытлар да – баьри де куваньшлы болып коьриндилер. «Буьгуьн ок та йиберермен посылкады райцентрге барып. Алмадан баска емислер де саларман, ама энъ басы сол алма болмага керек».

Йорык бавга ювырган эдим, ама алма терек астында тал корзинке мен олтырган атамды коьрип, сувыдым. Неге десе алмалар савлай уьзилген эдилер.

-- Неге мени карамадынъ? – дедим мен йыламага аьзир болып.

Ол меним ойларымда не барын да билмей эди. Уьйге кетип, баьри де корзинкаларды авдарып, аьне алмады излеп эдим, ама танымадым. Юрегимнен бир кесек эт уьзип алынгандай, кыйланып юрдим.

Сол куьнлерде бизим авылдыкылар давга кеткен ясларга деп йылы кийимлер аьзирлеп баслады. Мен де досыма деп колгаплар соктым, бет явлыклар эттим. Биревининъ ушына баягы алмады кызыл мулине йип пен оьрнеклеп тиктим эм астына кедединъ адресин, атын, оьзимнинъ авылымды яздым. Тек атымды ясырдым. Посылкалар кеттилер. Баьри де явап куьте эди. Коьп заманнан сонъ авыл Советининъ председатели аьдемлерди клубка йыйып, посылкалардынъ барганын айтты. Онынъ соьзи кыска болганга, мен савгам кедеге еткенин, етпегенин анълап болмадым.

Эки йыл озды. Кедеден уьйине хатлар келмейтаганын коьпте сездим. Неге десе иниси тоьмен коьнъилли болып юреди.

Авылда Енъуьв куьнине суьйинселер де, кеделери келмегенлер коьп йыладылар. Коьбиси кара кагыт алып уьлгирген эдилер. Мен суэтаган кедеден болса хабар йок.

Сол ара школага янъы окытувшы келди. Ол биринши дерисин кайтип согыста катнасканы акында, йолдаслары акында баслады. Яраланып госпитальде ятканда йылы кийимлер аладылар. Окытувшы бу авылдан болмаганга, ога оьлген кедединъ савгасын бердилер.

-- Мине явлык та мага тувыл эди, -- деди ол мен йиберген кол явлыкты йыйып, -- ама ол кеде сол куьнге етпеди. Мен болсам адреси окып, сизинъ авылга ислемеге келдим...

Коьзлерим карамыгып, басым айланып, кайтип олтырганымды билмеймен.

...Коьп йыллар сувдай агып кеттилер. Тек мен бала шагымдагындай болып, кедединъ оьлгенин алмады йибермегенимнен коьремен. Белки, йиберген болсам, оьлмеек эди.

ИСМАИЛ КУРБАНБАЕВ

язушы эм алим

Ол 1929 йыл 22 октябрьде Чимбай районында тувган. 1951 йыл Каракалпак Оькимет педагогикалык институтын кутарган. Аьлиги заманларда Курбанбаев печатъте оькимет сырларын саклав Управлениединъ етекшиси. 1967 йылдан алып СССР язушылар Союзынынъ агзасы.

Курбанбаевтинъ биринши ятлавлары 40-ншы йыллардынъ ызында шыгадылар. Соннан бери «Юректинъ буйырыгы», «Бар сондай яс бизим авылда», «Жумагул аттувшы», «Йол», деген ятлавлар йыйынтыгы шыкканлар. Курбанбаев тек поэзияда оьз соьзин айтып калмай, «Таныслар», «Янъыртылган колхоз» деген повестьлерди, «Алтын масак» деген романды эм коьп хабарларды язган. Солай ок автор каракалпак тилине Байроннынъ, Твардовскийдинъ ятлавларын коьширген.

Орыс тилинде язушыдынъ эки китаби шыккан.

Кайратлы иси уьшин Курбанбаев «Каракалпак АССР-дынъ ат казанган куллыкшысы» деген сыйга тийисли болган.

Аьли сизге окымага автордынъ «Сыр» деген хабарын беремиз.

СЫР

Бизим етекши булайына карамага сувук аьдем болса да юреги танъ эди. Кайсы аьдемнинъ де хаьтерин коьретаган эди. Бир йол ол меним алдыма толы хатты салып, булай деди:

-- Мунавын окып карашынъыз. Алгасамай, ойланып окырсыз. Явап та аьзирлемеге туьсер.

Аьне сонынъ уьшин мага кисидинъ хатын, дурысын айтканда, сырын окымага туьсти. Хат бизим редакцияга йиберилген, ама онда кыскажаклы бизде ислемейтаган аьдемге оьз соьзлерин бардырады. Бу биринши хат тувыл эди. Алдын да болган мундай бир салам. Мен баьри де ислеримди кериде таслап, хатты окып басладым...

«Ызгы кере оьз сырларымды тоькпеге суьемен. Кеше куьшли ел эскенде, бизим уьйдинъ алдындагы тереклер бир бирине урынып басладылар. Терезеден карап, ойланаман. Эсинъдеме, биз экевимиз оларды шашканымыз? Сен шукур каздынъ, мен тереклерди ыслап турдым. Ол заман тереклер кишкей бутаклар эди. Сен булай деп айттынъ: «Бизим яслыкка, суьийимге эстелик болып калсын» деп. Ушынлайын да, эстелик болып калды. Тек ол эстеликти мен эсимде саклайман.

-- Калай да болаатаган яшавда, -- деп айтканынъ бар.

Дурсында да, арамыз бузылганлы мине эки йыл, не де коьрдим яшавда, калай да бурады ол мени. Болса да мен оьз ниетим мен, оьз намысым ман калдым. Биревдинъ де маслагатын тынъламайман, юрегимнинъ урувы мага энъ де куьшли маслагат. Олай дегеним, бизим суьийим меним коькирегимде алдынгыдай таза. Мине эки йыл карайман сага, не ойлар, не этер деп. «Сабырдынъ туьби -- сары алтын» дегенлей, белки, сабырлыгым акка кайтар. Баьри яманлык та уьйимнен эрек юрсин! Дуныяга энип, оьзимди билгенлей, сени биринши орынга салгаман. Сол орыннан таслайым десем де таслап болмайман. Ызгы заманларда болса да сабырлыгым кутылгандай коьринеди. Сени эсиме алганда, юрегим алдынгыдай куьшли урмайды. Кай бирде танысларым эм кыймасларым маслагат бередилен.

-- Аьрув аьдем юрегинде яманлык сакламас. Неге ол кайтпайды?

-- Билмеймен, -- деймен мен коьз ясларымды коьрсетпеске шалысып.
-- Янъылмаган аьдем болама, янъылысын анълаганда калай да ювырып келер, -- дейдилер биревлер.

-- Сен аьли де яс. Оьз наьсибинъди изле. Коькке тигилип карап калма. Яслыгынъ йылысар да кетер, -- деп айтатаганлар да бар эди.

-- Не затын яраткасынъ онынъ?! Бойы узун, акылы кыска. Мине деген эркекке бармага болаяксынъ! -- деп биревлер юрегимди авыртады. Неге десе мен баьри де эркеклер арасында тек сени мине деп санайман. Алды кере мен сенинъ аягынънынъ астындагы топыракка «мине!» деген эркекти авыстырма-як эдим де! Аьли болса арада ойланаман. Аьли мага баьри де бирдей болып коьринедилер. «Эркек те бир, ийт те бир» деген эсиме келеди.

Кайтип яшайтаганымды ызгы кере айтаман. Явап берсенъ де, бермесенъ де, ызгы кере. Бас деп эсинъе ал ызгы кешемизди...

* * *

Сен ол кеше алдынгыдан да ашувланып келдинъ. Кийиминъди эрек таслап, ашувлы сесинъ мен буйырдынъ.

-- Шай аькел мага!

-- Уьйди кыс келгенше карап алмага керек эди... - дедим мен бир аз сувыганда. -- Балага да кыскы кийимлер керек, а сен барасынъ да акшады ишкиге карыжлайсынъ...

Мен ондай соьзлерди тек биринши йол айтпаганман, ама сен кулак аспай юрдинъ. Айтсам кайта-кайта, элден кем яшамайык деп мырат эте эдим. Не-шагы шамлансам да, акырсам да -- баьри де уьй акында, ялгыз аьвлетемиз акында каьр шегуьв эди. Тек оьзимнинъ басымды ойлаган болсам, еримнен коьзгалмай калайым. А сен баскаша ойлап, кыскадан алып, кышкырдынъ:

-- Кетип тас бол! Тазза бездирдинъ, мезеримди алдынъ!

Коьзлеринъ кутыгыннан шыкпага аьзир эдилер. Сол заман, белки, мага уьндемей калмага керек эди, ама олай ойламага тыныш, тек этуьв кыйын. Мен де аьдемнен тувган янувар ша! Мен де кыскадан тутып, кышкырдым. Сен савытларды буздынъ... Эгер аьелдинъ арбасына эки ат егиле болса, экеви де бирдей явапта болмага керек уьйдинъ наьсиби уьшин. Неге мен уьндемей турмага керек эдим?!

Мине эки йыл сувдай агып кетти. Тек мага ол йыллар тас бакадай йылы-стылар. Оьзек те, аьр бир аьдем оьз бактысы уьшин оьзи явап тутады. Ама арада бала болса, не этпеге керек?! Кайтип ога баьрин анълатарсынъ? Ол меннен аьли де сорайды:

-- Папам кайда? -- деп.

Оьскенде, эректен сени коьрсетермен. Сиз йолыкпай калмаяксыз, тек сен онынъ коьзлерине кайтип карарсынъ?

-- Кедемди оьзиме алайым усайды, -- деп сен айтыпсынъ.

-- Алсанъ аьше, -- деп хатынынъ да енъил явап берипти.

Сиз меним береегимди, бермеегимди неге ойламадынъыз?! Мен оны ба-ска хатынга берер уьшин тапканманма? Анасы турган шаклы увылым бир де етим болмаяк. «Ана -- казна, ата-езде» деп билмей айтканларма атайлар?

Сенинъ аьзизинънинъ намысы таза тувыл экенин кылыгыннан коьремен. Мен туькенге кире калсам, кызарып, агарып, коьзлерин акашып адалайды. Сенинъ ога кетуьвинъ дурыс болса, неге кыйланады экен? Мен ога айтаганым йок.

Эм бир заттынъ акында аьлиден кыйланаман. Жаксылык оьсип биревдинъ пешекейдей ярасык кызын алса, сонъ оны таслап баскага кетсе, не болар? «Атасы да сондай эди. Усамай калама?» -- деп аьдемлер айтпай калмас. Тек сондай уютлыктан алла сакласын!

Кедемнинъ савлыгы бир аз осалланса, юрегим ерге туьскендей болады. Янъыларда ол сары авырув ман авырып, кырк куьн больницада ятты. Кайда эдинъ сол заман?! Мен де янында турдым. Больницадан шыкканда, пешимизди яга алмай, кыйландык. Мен йылаганда, Жаксылык та йылап йиберди. Кене де авылдаслар коьмек этип, пешти ремонтладык.

Меним эки йыл ялгыз экенимди коьретаганлар да бар экен. Янъыларда истен келгенде, эсиктинъ арасында кыстырылган хатты коьрдим. Юрегим коьркирегиме сыймай ашкан эдим, ама хат баскадан болып шыкты. «...сендей кызды сав оьмирим бойынша излеймен», -- деп онда язувлы эди. Сав кеше ойланып шыктым, ызында оьзиме айттым: «Бир маразды юректен тамыры ман сувырмай, экиншиди онда тыгама?» Ама ызгы заманларда мени бизим уйдинъ тыныклыгы бек коркытады. Айлак та, кедем уйклаганда. Неше коьз яс та тоьгемен сондай авыр кешелерде. Кайдай явап тутарсынъ бу кайгым уьшин. Сенинъ бактынъ сенде, суьйген шаклы кыдырмага боласынъ. Аьр аьдемнинъ наьсиби тек онынъ оьзине келсин! Кисидики мага керек тувыл! Аман кал! Гулайша!

* * *

Коьп ойлар тувдырды Гулайшадынъ хаты юрегимде. «Ким куьнали? Ызы не болар?» -- деген ойлар айлак та йыйы келедилер. Сосындай ойлар ман экинши куьн Гулайшадынъ куьеви ислеитаган учреждениеге кеттим. Мине ол эркек. Яс, узын бойлы, ярасык кевдели, ак сыпатлы, наьзик узын бурынлы. Аты онынъ Кайпын. Ол мунда кассир болып ислейди. Биз орамга шыктык. Акырын юрип, олтыргышка бардык. Янымыздан яс хатынлар эм яс эркеклер оьтедилер. Олар бир бирлерине йылы куьлемсирейдилер, бир затлар айтадылар. Бала коьтерип озатаганлар да бар. Кайпын ойлы эди. Не уьшин келгенимди сезе болар.

-- Кайпын, -- дедим мен олтырган сонъ, -- мен Гулайшадан хат аькелдим.

Эркек хатты окыган сонъ, тоьмен болды, кисесиннен таьмеки шыгарып, тартпага карады. Хыйлы заман кеткен сонъ, мен сорадым:

- Сонъ не айтасынъ? Бу ызгы хат...

Кайпын уьндемей эди. Тизилериндеги бармаклары калтырагандай боладылар.

* * *

«Биз айырылган куьннен алып, мага наьсип йок, - деди Кайпын. -- Кайдай яс, кайдай наьсипли эдик басында! -- деп эркек каты куьрсинди. -- Аьлигидей эсимде: Гулайша биз соьйлескен теректинъ янына, колында бир туьйиншик пен, ювырып келди. Тынысын авыр алады, артына наvasызланып карайды. Мени коьрип, туьйиншигин ерге туьсирди эм коькирегиме басын салды. Онынъ исси тынысы юрегимди яга эди. Уьйкен сезим шаркымды бийлеп, Гулайшада наьсибим бардай коьринди. Оннан ийги кыз мага дуныяда йок эди. Онынъ йылайтаганын сезип, коькирегим ашыды.

-- Не болган, Гулайша? Ким сага тийди?

-- Онъмагыр сол калым...-- дейди кыз солыгын баса алмай.

Не болганын мен энди анълай эдим. Авыл беттен аьдемлердинъ ювыклайтаган сеслери де шыгады. Кашпага ер де йок эди. Теп-тегис данъыл, кайда ювырсанъ да коьрееклер. Гулайша дирилдеп мага карайды.

--Терекке минейик! -- дедим мен. -- Оьлмеге туьссе, бирге оьлермиз йогарыдан атылып.

Экевимиз де яс болганга, бийик койы теректинъ йогарына тез миндик. Коьп кетпей ювырып аьдемлер келдидер.

-- Бу якка кеткен эди ше Гулайша, -- дейди бир эркек теректинъ туьбинде айланып. -- Ер юткан боларма оны?!

-- Авыз ашык, колына конмага турган торгайдан айырылып каларма аьдем? -- дейди баска бирев соьлеги эркекке.

Айланып-айланып авыл аьдемлери кетпей калмадылар. Ама эки карт алгасамай эди. Олар баркылдап, сувга да туьстилер, оннан шыгып бир бириси мен илинистилер.

-- Сенинъ кызынъ аьдет те, бир зат та билетаган авьлет тувыл экен. Каьрип болып асыраган кыйынынъды да акламады, налат! -- деп картлардынъ бириси ерге туькиринеди.

-- Анасынынъ карынында оьлгени колай эди! -- дейди экинши карт басын ыслап. -- Сен де мени куьналемеге суьесинъ. Мен не куьнадинъ иеси? Хатыным кыз таппай бака тапкан болса мундай уят аьлге калмаяк эдим. Йолы болмагыр, каратагы эткен исине!

Уялган, кыйланган кыз кышкырып йибермеге аз калды. Кене де авызын явып уьлгирдим. Картлар кеткен сонъ ерге туьстик. Мага кыз энди мукаят та ювык болып сезилди. Мен уьшин тувылма атасын, кардаш-туьганларын ондай аьлге калдырып турганы?! Оьзи де кыйланады. Сол куьнлерде ок биз той этип, янъы яшав куьрип басладык. Аста-аста уьй де салдык. Добрт йылдан сонъ увыл да тувды. Ама наьсибимиз айлак коьп болдыма, яде Гулайшадынъ атасынынъ каргысы еттима, ким билсин, яшавымыз осал болып баслады. Баьри зат та туькенши кыздан кетти. Олай дегеним, туькенге барганда юзимдей кара коьзлерди коьрип, неге ди куьйдим. Папирос аламан деп тез-тез бараман. Бас деп куьлемсирейтаган эдик бир биримизге. Оннан сонъ мен туькеннинъ столына таянып, хабарласатаган болдым. Сол куьнлерде мени сосы туькенге тергев мен йиберген эдилер. Ол заман мен бухгалтер болып куьллык этемен. Кыз мени уьйине аска шақырды... Тергегенде бир аз акша етпеди, ама мен «баьри зат та еринде» деп язган эдим. Айланганда сол кара коьзлерден айырылып болмай, конмага да бараман. Оьзек те, Гулайша бир зат болганын тез сезди. Бир аз кешиксем, уьйде уьйкен соьз. «Уьйде бир зат та этпейсинъ, тек кыдырып юресинъ. Ниетинъ баска ерде», - деп хатыным урсысады. Соьйтип, арамыз бузылып баслады. Соьзден безип ишетаган да болдым. Туькенге де куьппе-куьндиз бараман. Авылдастар да, таныслар да мага бетлев этетаган эдилер. Орамда балалар да меним тез-тез ишип юрувьиме уьйрендилер, басында олар «ишкиши» деп айтатаган эдилер. Куьнде де урсыс, куьнде де ол кызды сагынув мени артында уьйден эрек этти. Кетип калдым...»

* * *

-- Кайдай суьйимди, кайдай сенимди йок эткенсиз! -- деймен шамланып.

-- Бирев урсысканда, бирев сабырлык эткен болса, сосындай аьлге калмаяк эдинъиз. Биринши суьйим, биринши хатын -- ол шынты сезим болар. Йылтыраганман, баьри зат алтын тувылша!

-- Баланъыз барма экинши хатыннан? -- деймен мен сосы соравды бере алмай. Берген сонъ яныма тынышлык энди.

-- Йок, -- дейди эркек ойланып.

* * *

Сол соьзден сонъ коьп куьнлер агып кеттилер. Янъыларда мен библиотекадан шыгаганда, Гулайша ман Кайпынды бирге коьрдим. Артларыннан узак заман карап калдым. Коьзлерим ынанмай эди. Олар бир бирисине бек келисе эдилер.

«Янъылганда уят йок, эгер янъылган оьз куьнасин анъласа, оьз йолына кайтып барса» деп ойланаман артларыннан.

Бийке КУЛУНЧАКОВА,
Дагыстанның халк язувшысы

ТЕНЬ БОЛГАНДА СОҢЙЛЕРМИЗ

(повестьтен уьзик)

* * *

«Субетаган аьдем озин олай юритип болмаяк эди, - деп оилайды энди Райхан, он йыллар кеткен сонъ. - Кешир мени деп те тилемеди. А мен, мен, - кыскаяклы озине кешигип ашувланса да, ашувлана эди, онынъ бир йлы каравыннан ирип, экинши куьн ок та язылдым. Язылганым аз болса, коьрген кыйынлыкларды да мутып калдым. Ах сени, сол йыллар кайтып келселер ше, кайдай акыл ман яшар эдим!» - деп куьрсинеди. Эм эсине тагы да сол биринши куевге шыккан йыллар туьседилер...

Бала тувган сонъ да Алиме келип кетти, йиенине деп кишкей кровать эм коляска аьперди, балады бир неше куьн колында шайкады.

Аьдет бойынша биринши балага атгы эркектинъ уьйиндегилер салатаган эдилер. Ама олардан келеген аьдем йок. Ибрагим яде уялды, яде оьпкеледи ишиннен уьйиндегилерге, калайына да уьй алатлар аькелемен деп авылга алгасады. Райханга атасы уьй муьлкти аямай салган эди, олай демек, туькенлерден энъ ийгисин сайлап алган. Ясларга берилген эки боьлме толып токтады. Аьдет бойынша, кедединъ атасы да, кыздынъ кардашлары да коьмек этилер. Райханга ша бу аьдет ярамады: «Муьлк пен сыйлатаяк боласызба мени? Оьзинъиз кулланмаган телевизорды, холодильникти алып не этесиз? Энъ керекли алатларды салынъыз, болаяк», - деген эди, ама кызды тунгыш болса да тынъламадылар, кене де акырдылар: «Баьри де салады балаларына. Сен элден кемме? Бу сизге коьмек эки яктан да».

Энди кыскаяклы куевине холодильникти эм диванды аькелерсинъ деп тилеген эди. Калган муьлкти калдырып турмага оиладылар. Ама яслар оьз муьлкине оьзлери байыр тувыл экени белгили болды. Бир юма юрип, куеве тек ювыркан-ястыкты алып келди.

- Холодильникти кулланьп олтырлар, оьзлериндики сакат болыпты, диванда Сакинат ятады экен, айталмадым, - деди Ибрагим, аьлейи он кере сораган сонъ. «Коркаш», - деп селекеледи кыскаяклы ишиннен. Эркеги болса хатынынъ коьзлеринде кайтип тоьмен туьскенин сезбеди, сол куьннен алып аьр-

бир осаллыгы, аьр-бир оьтириги Райханнынъ юрегинде сакланып тураагын билмеди. Кыскаяклыды бир анъкав аьдемге санаганы уьйкен янъылыс эди.

- Адильхан деп ат тагарсыз деди атай, тезден оьзлери де келеек балады коьрмеге,- дейди куьеви. «Уьйкен ис бажарып юрген экенсинъ», - деп хатыны ишиннен тагы да селекеледи.

«Адильхан» деген ат яраса да, Райхан яс-уьйкенлерине ашув уьшин баска ат такпага токтады. Коьп ойласты, артында анасынынъ давда оьлген агасынынъ атын кедесине бермеге суьйди. Кеште эркегине оьз ойын айткан эди, ол адалап уьндемеди, сонъ аьжепсинип:

- «Адильхан» деген ат яман болаяк? – деди.

- Яман тувыл, тек мага Курман деген ярайды, - деп кыскаяклы кувнак болмага шалысты. Оьпкелеген болар, Ибрагим уьйине уьш юма катынамай юрди. Райхан да ашувга ашув деп, тоьркинине кетип калды.

- Таяман куьевимнен, коркаш эркек мага керек тувыл, - деди ол анасына.

- Холодильник уьшин аьдем таяма? – дейди анасы, себеп онда тувыл экенин анъласа да. - Халкка не деп айтаякпыз? Селеке этер бизге баьри де.

- Аьр заман да «халк-халк» деп турасынъ, оьзинъинъ акылынъ йоктай. Мени де соьйтип тербиялайсынъ, тек пайдасын коьрип турганым йок.

- Ашув тайганда, сонъ оьркинерсинъ, анам неге маслагат бермеди деп айтарсынъ. Уьшинлайын да, Райхан, себебинъ бир маьнесиз. Эркек аьдем хатындай тувыл, кулланып турган муьлкти кайтип аькетсин. Бу ерде онынъ анасы куьнали, сизинъ муьлкинъизге ие шыкпага не акы бар? Кызы куьевге барганда, баьри пислиги де алдына келер. Оларга болсын сол затлар! Сен савлыгынъды сакла, муьлк табылар.

Онынъ соьзлерине разы болмаса да, уьндемеди. «Бир куьн авырув, бир куьн сав анамды не этемен ызаландырып, оьзим билген кепте яшарман. Айырылган сонъ косылмага ярамас, оны да ойламага керек. Белки, мен куьевимди аьли де суье боларман».

Бир юмадан Ибрагим келип, хатынын аькетти. «Не уьшин кеттинъ?» - деп те сорамады, себебин оьзи анълаган болар.

Яз якыллаган сайын Райхан окувы акында коьп ойланатаган эди. Заочный окувдан коьп татув болмады. Тойга болып бир калды, бала тавып эки калды сессиядан. Институтта очно окымага ясыртын мырады бар, ама кедеси эсине туьскенде адалай эди. Куьеви де разы болмаягы белгили, тек оннан хатын сорамакка токтады. «Неше кере алдатты мени, мага да солай этпеге ярамайма? - дейди оьзине. - Очно окысам аьрувв билим алар эдим, школада ислемеге де енъил болар эди». Ислеген школалары эсине туьсип кетеди. Ойлары бир-бириси мен таласып, неше куванышлы, неше ашшы куьнлерин коьз алдына аькеледи. «Институт битсем, кайтып тагы да районга кетермен, куьшимди, янымды аямай ислермен. Алдын Элдарды ойлап, Ибрагимди сагынып, яс-уьйкенлердинъ битпеген куллыгын этип, коьп боьлинетаган эдим. Энди ше баскаша ислеп карарман».

Ойды ерине еткеруьв уьшин коьп кыйынлыклардан оьтпеге керек эди. Хатын деканы ман очный боьликке коьшуьв акында соьйлеген эди. «Уьшинши курска алып болмаякпан, окыгынъ келсе, экиншиден басла», - деди ол хатынга. Кыскаяклы сога да разы болды. Энди акша ягын ойламага керек эди. Кийинмеге, ашамага акша етпееги белгили. Ибрагим мен яшаса да, кыскаяклы энди ога сенмей эди. Уьйиндегилердинъ тилин тынъласа, бир каьпик те бермееги белгили хатынга. «Уборщица болып ислермен. Айшат иследи ше, мен оннан артыкпа?» дейди оьзине. Эм ойына куванып, ис коьзлеп баслады. Меканларыннан коьп узак болмаган ерде уьйкен учреждение бар эди. Хатынды сонда алдылар. Бес боьлме йыаяк, суьйсе эргенъ, суьйсе кеште. Баласын

ойлап калмай, кыскайклы иске тез шыкты. Курман кроватинде уйклап калады, анасы болса танъ ман, каранъада суьринип, боьлмелерди йыймага кетеди. Тез эм таза ислей эди. Бир яктан кедеси уянар деп коркады, ким биледи козгалган балады, белки, йыгылар, белки, боьлепишлерине оранып, бугынар. Яньыда ети ай толды кедесине. Оннан сонъ хатын колына алган исти ярты этпеге уялатаган эди. Ислев болса ислев. Йыйып биткен сонъ, ювыра-ювыра уйине кайтады. Коьбисинше, кедеси турмаган болады, уянса да, мырылдап, кроватинде ятады. Бала ялгызлыкка уйренген эди. Анасы оны колга уйретпеген сонъ, йылавы да аз. Эмгизип эм тостырып, Райхан кедеди кроватьке салады, сонъ оьзи туькенге азык алмага ювырады, ас асады, кир ювады, уйин тазалайды. Куьевиннен бала карасувга коьмек йок эди. Уйге бес куьнге келип, сонъ йырма куьнлерге йок болады. Олар каладан узак ерде яньы МЖС кура эдилер. Акшасын да хатынына коьрнекли этип аькелмей эди, айда коьп дегени юз маьнет берер. Куьевининъ уш юз маьнеттен артык алатаганын хатыны биле эди, ама эркек уьндемей енъеди. Бас деп отыз маьнетти уй ушин тоьлеп, калганын кыскайклы кийимге, аска еткермеге шалысады. Сав кыс Райхан баьпиш пен шыкты, ама этик алмага акша калмай эди. Етеме, етпейме акша, эркеги бир куьн де сорамайды, Райхан оьзи айтса, ашувланады.

- Етпесе, не этейим? Урлап аькелейиме?

Соны ман акшадынъ соьзи битеди. Кыскайклыдынъ ислейтаганын билгенде де, эркеги уьндемеди, дурыс коьргендей, болды. Ама хатынынынъ ойында не барын ол билмей эди. Бир куьн булай деди:

- Тезден, куьзге карсы, районга кайтсак ярайды. Агам куллык тавыпты, тек энди бу яклар ман соьйлеек.

«Агасын кайда коьрген, кайдан куллык тапкан? – деген ойлар басына кирсе де, уьндемеди эм ишиннен оилады: «Оьзинъ ялгыз кайтарсынъ, керек болса!»

Язда хатын анасы ман ашык соьйлеп карады. Ол Курманды оьзине алып турмаса, Райханга окув йок. Калада яслиден ер этуьв де кыйын, ер болганда да яслидеги балалар тез авырыйдылар. Анасына ярдам береттаган уйде уьшинши кызлары бар.

- Карармыз, карармыз! – дейди анасы балады ойнатып, - Мундай аьруьв кедеди ким карамасын. - Сонъ бирден навасызланды. – Куьевинънен айырылма, амалым. Не болса да алган аьлейинъ. Эркексиз яшаган, яманлардынъ авызына тез туьсер.

Кедесин анасына калдырып, калага ялгыз келгенде, Ибрагим аьжепсинмей болмады.

- Бир неше куьннен окувга шыгаякпан, - деди хатын сабыр кепте. - Эм кыскаша ясырган сырын айтты. Куьеви шырайы агарып, уьндемейди, тек суьйинмегени аян коьринеди. «Бир оьш ойлай болар мага», - деп Райхан ишиннен коркты. Ушынлайын да, эркеги кеткен сонъ эки ай келмей юрди. Сагынса да, Райхан шыдап турды. Ибрагимнинъ конторы калада эди, барып сорамага болаяк, ама кыскайклы оьзин тутпага шалысты. Алдын куьеви кешиксе, барып сорайтаган эди. Хатыннынъ ислегени де босына болмаган экен. Эркегине сенген болса, акшадан бек йонъкийек эди, оннан сонъ сагынувы да, ялкувы да таяк эди, эгер баска эркеклерге тиклеп карайтаган кылыгы болган болса. Оьзине караганларды да эслемейди, эслесе де шамланады: «Эркегим барын биледи, неге ыржаяды мага», - деп хатын авылдасы акында бир неше кере ойланды. Куллыкта десенъ учреждениединъ етекшиси Райханга коьз сала эди. Курманды авылга элтеген сонъ, кыскайклы боьлмелерди кеште йыятаган болды. Эргенъ институтка алгасайды, сонынъ ушин уьлгирмей эди. Бир кере боьлмелерди йыйып турганда, анъсыздан директор кирип калды. Райхан ман аьри-бери соьйлейди, яшавын да сорайды, коймай уйине дейим

машин мен де элтеди. Соннан бери директор исте кешигеде, Райханды коьреп уьшин неше сылтав да табады. Кыскакылыга тез арада баска ерден куллык излемеге керек эди.

Эки айдан сонъ Ибрагим оьзи келди. Не уьшин кешиккенин де хатыны сорамады. Янына оьткен болар, калайына да куьеви туьрленипти. Азган, коьнъили де тоьмен. Уьйде де Райханга ярдамласпага шалысады. Полларды ювып береди, базардан аьри-бери зат аькеледи, агаш пышады. Ама кетеекте кашан келеегин айтпады, Райхан да сорамады. Соьйтип, экеви бир-бириси мен уьндемей айкаса эдилер. Калайына да, Райхан енъген болар, неге десе эркеги каладан куллык тавып, районга кетуьвин де койып, уьйде турды. Ибрагимнинъ кардашлары келмей калмадылар. Онсыз да, Райхан янъы оқып юргенде, кай-нанасы келип урсыс ясаган эди: «Сен Ибрагимнинъ онъ ягындагы кызыма, неси, атанънынъ тоьринде алмаган билимди куьевге шыкканда алып?! Неге ислемейсинъ? Неше бир эркегининъ ийнине артылып туражсынъ?» - деди. Курман тувганда, куртка келинин соьйлеткен эди, ама Райхан сабыр кепте явап берип койды: «Мен коьптен ислеимен, стипендия да аламан, Ибрагим болмаса да саклаякпан оьзимди».

Аьли ясларга агасы, анасы, карындасы келдилер. Институтка туьсе алмаган кыз кешегин куьнлей эди. «Мен уьйде олтырып, сен оқып, не аьруьв!» - деди ол оьзиннен уьйкен келиншекке йигери оьтип. Райхан соьйлемеге де суьймедди. Уьндемей енъуьвди эркегиннен уьйренген эди. Ама кеште Ибрагим истен келгенде, ога баьриси де ябылдылар. «Не уьшин калага коьштинъ, районга кайтпайсынъ, пишединъ акылы ман юресинъ, тазза коркаш эткен сени!» эм сондай баска соьзлер мен уьндемей олтырган эркекти ура эдилер. Ас асып турган Райханга эркеги уьшин явап тутпага туьсти, неге десе эркектинъ басын тоьмен салып олтырувы эрши болып коьрине эди.

- Аькетинъиз Ибрагимди, мен оны байлаганым йок, - деди хатын катырып. – Тек меннен эрек юринъиз, сизинъ колынъызга мени алла да элтемесин, кайдай катерсиз аьдемлер экенинъизди мен аьруьв билемен. Ййги заманымда ийгилигимди коьрмединъиз, энди мени мактаягынъиз барма?

Ибрагим калды, келгенлер ога да, «колдан кеткен» келинге де ашувланып, авылга кайттылар.

«Неге мен Ибрагим акында йылы ойламайман? Мени суьймеген болса, кетеек эди районга. Булайына да, ийги куьнлеримиз болатан эди ше, бирге кинога баратан эдик, бирге Курман ман кыдыратан эдик, мен экзаменлер бергенде, уьйдеги куллыкты оьзи этетан эди ше, аз болса институттынъ саьнесинде шыкканымды куьтип туратан куьнлери де болды. Аьше анам кайдан тапты экен куьш? Агамыздан ыза коьрсе де, яман деп оны айтпады. Белки, мен яшавдынъ туьп маьнесин анъламайтаган боларман.»

Аналарынынъ авырувы соьзылганга, аталары туьрленип баслады. Аналарына шамланады, шай заманында аьзир болмаса, соьгинеди, тез-тез ишеди, авылда тоьбелес ясайды тенълери мен. Алдын ол баска аьдем эди. Ога не болганын Райхан да, синълилери де анълап болмайдылар. Тек аналары анълаган болар, уьндемей эркегининъ айтканын этеди. Ама аталары да арада язылып, куьналидей аналарынынъ доьгерегинде айланады. Балалары асыл болганда, аталары уьйден баска хатынга кетип калды. Райханга эм онынъ аданасларына онынъ кетуьви, язда кар явгандай, анъсыз болып коьринди. Балалары атасын суьймей, бетлеп карсы турганда, аналары булай деди: «Ол сизди оьстирди, асырады, яшавынынъ яс куьнлерин сизге берди. Сизге болып, мени де тасламады... Мага кыйын болганлай, ога да кыйын эди мараз аьдем мен яшавын оьткермеге. Айыпламанъыз атанъызды, ол куьнали тувыл!»

Ама соьйтип айтса да, Райхан анасынынъ юрегинде кайдай уьйкен кайгы

барын сесиннен, дирилдеген колларыннан аңлады. Коьп кетпей аналары больницага да туьсти, сонъ кыдырып узакта туратаган кардашларына кетти. Онынъ авылда турып болмайтаганын аңлаган кызы анасын калага шакырды. Райханда да кыскайклы узак тура алмады. «Юреги ятпайды» деп ойлады кызы. Ама не мен анасына тынышлык келтиреегин аңламады. Онынъ мунълы экенин коьргенде, Райхан ога оьктем сеси мен: «Ойлап олтырма онынъ акында, суьйгениндей болсын! Намыспа эди ога яс кедедей кетип калмага? Сен коьрген ызады, оьзи де коьрер яшавдан», - дейди. Анасы уьндемейди, тек коьзлери яслана эдилер.

«Белки, ондай соьзлер айтпага керек болмагандыр, белки, ол меннен баска соьзлер куьткен болар, - деп аьли Райхан оьзин кемире эди. - Тек кайдай соьзлер айтпага керек эди, кайдай соьзлер?!» Кайдай соьзлер сол заман анасына айтылмага керегин Райхан аьли де билмей эди. Ама аңлайды, юреги мен аңлайды, дурыс соьзлерди сол заман таппаганын. Бас деп ол аналарынынъ щынты сезимлерин де аңламады. Аналары аталарын бек куьшли суьйген экен. Райхан болса баьри затты да оьз юреги мен оьлшеп, болган исти анасына тез арада муттырмага суьйди...

Бирев де куьнали болмаган ерде аьше неге аналары бир йылдан оьлди?! Кыйналмаган болса, оьлеек эдиме тез? Аьше бакты куьналим, яслай анасына мараз аькелген! Школада, аьли де Райханнынъ эсинде, окытувшылар дайым да айтаган эдилер: «Бактыды аьдем оьзи ясайды, аьдем бактыдынъ иеси». Бакты аьдемге солай да тыныш бойсынатаган болса, дуньяда бир кайгы да, оьли де болмас эди. Ким суьеди авырымага, ким суьеди наьсиптен эрек кашпага? Кене де окытувшыларымыз ол йылларда бизге: «яшав—уьйкен куьрес, ол тегенлик пен аьдемге бойсынмайды, сога коьре аьлиден сизде шыдамлык, берклик эм куьш болмага керек», - деп айткан болсалар, ясларга пайда келтиреек эдилер.

Уйклап болмаягын билген сонъ, халат кийип, тыска шыкты. Орам тып-тыннык, куьнтуварда танъ сызылып янъы атпага караган. Коьзлерине коьк шифон коьйлек кийген наьзик белли кыз бан сары коьйлекли эркек коьринип кеттилер. Танъ олардынъ яшавларынынъ уьстинде коьтерилгендей болып сезиледи. Коьринис таьтли болганга, хыйлы заман аьлиги яшавына кайта алмай турды.

Мине бу авыл ман да коьп куьнлери байланыслы. Институтты биткенде бас деп кыскайклы райцентирде иследи. Кедеси мен Казгерей аларда туратаган эди. Ибрагим кайтпайман деп эрисип калада калды. Хатыннынъ юрегине Элдар тагы да кирмеге аьзир эди. Баягы Райхан билетаган Элдар тувыл, бек туьрленген. Халктынъ айтысына коьре, хатынлардынъ артыннан ювырады, ишеди, аьлейине ыза келтиреди. Энди онынъ доьрт баласы бар, иси де яваплы. Уьйкен совхоздынъ бирисинде директор эди. Алдын ол Райханды да, оьзининъ хатынын да аяйтаганы сезиле эди, ама аьли бир заттан да кажынмайтаганы коьринеди. Кайдай сылтав тапса да, тавып Казгерей аларга тез-тез келеди, уьй иелерининъ янында Райхан ман соьйлемеге, маскараламага шалысады. Бу йол Казгерей де, хатыны да эркекти ким уьшин келетаганын тез билдилер. Аз болса, школага да хатынды излеп тел согады. Райханнынъ салкын соьйлейтаганын да эслемей эди. Элдарды тез арада токтатпага керек эди, сол мырат пан кыскайклы ялгызга ялгыз соьйлемеге суьйди. Коькирегинде кайдай от яна болса да оьзи биледи, ама оны Элдарга коьрсетпеге ярамайды. Экеви бир йол машин мен кыдырып шоьлге кеттилер. Элдар оьзи мен баалы коньяк, шоколад конфетлер эм емис алыпты. Астыга тоьсемеге одеял да алган, кишкей яйгышы да бар, хрустальный стаканлар да шыгарды. Сосы затларды коьргенде, Райханнынъ юреги авырымай болмады: «Туьрленипти Элдар, туьрленипти. Баягы тазалыгыннан бир зат та калмаган. Мени де оьзи мен кыдырып шыгатаган хатынларга тенълеп, иширтпеге суьеди, кара сен!

Ама эркектинъ коьрки туьрленмеген. Сол баягы Элдар аьли де Элдар, ярасык йылтыравык коьзлери, йылтын кара таза юзи, кара буйра шашлары манълайына тоьгилгенлер, каркырасы да алдынгыдай йыйнаклы... Йок, туьрленген! Коьзлери туьрленген. Туьпке ясырынган кайгы яде ашшы ой куьлеткисин таслаган. Не затка ызаланады, не затка кыйланады? Куьллыгы абырайлы, хатыны алал эм танъ, балалары сав, озби де сылувлыгын эм савлыгын йоймаган. Аьше не керек Элдарга?! Колларын созып эркектинъ басын сыйпамага бек суьеди, ама озбин токтатпага куьш таба эди. Йок, йок, мен мунда сезимди яньыртпага келмегенмен, неден керек от пан ойнав... Айтаягымды айтып, кетейим, белки, юрек солыгын басар бир аз сама».

- Сен билесинъме, Райхан, - деди бирден Элдар ойлы юзи мен, - аьдем эсейе келе оззининъ яшавында коьп кемшиликлер табады экен, яслык пан йиберилген яньылыслар йок болып калмайды экенлер. Хатынымды да, сени де наьсипсиз эткен тек мен! Мен куьнали сизинъ алдынъызда! Мен сага Амирханнынъ тойында коьз салмаган болсам, сен мага карамаяк эдинъ, эслеме де эслемеек эдинъ. Биле турып сенинъ яс яшавынъа куйын болып кирдим... Хатыным ман да экинши кере косылмага керек тувыл эди. Белки, оз наьсипин тапкан болар эди. Таза ниетли, юмсак кылыклы аьдем, ама меним юрегимди бойсындырып болмады. Энди кайда барсын доьрт балады таслап? Белки, ишиннен мени каргай болар. Ах, Райхан, куватым, наьсипим сенде болган, тек сенде, калай энди юрегим ашыйды!

Эркек уьндемей калды, сонъ эки стаканга коньяк куйып, хатынга созды.

- Биз таныскан куьн уьшин. Дайым эсте ярыклы болсын!

Экеви де бир аз иштилер. Сонъ эркек хатынга алма тазалап берди. «Ба-скаларга да, сосындай оьлен уьстинде, сосындай тазаланган алма ашаткан болар», - деп кыскаяклы мунъайып ойлады. Экинши кере тагы да коьтердилер. Кыза келе эркек оз яшавы акында айтып баслады. Онынъ хабарыннан кыскаяклы Элдардынъ юреги бир ерде токтаса алмайтаганын аян сезеди. «Неге йыллар бизди аявсыз туьрлендиреди», - деп кайгырды хатын. Озининъ яшавы да эсине туьсип кетти. Кайтип куьшли суьйди Элдарды окып юрген йылларда, ога болып тувылма эди Арсеннинъ уьйкен сезимине явап бере алмаганы! Кайдай уьйкен сеним мен Ибрагимнинъ уьйине кирди, эркегине карыжланмай сакланган йылувын аямай берди, тек ызы не болды! Энди Элдар да, Райхан да етим юрекли болып калдылар. Мине аьли экевине де косылмага, яшавды кайтадан басламага боляк эди...

- Райхан, аьзизим, бол меним экинши хатыным! - деди Элдар кыскаяклыды бирден коькирегине тартып. - Эсинъдеме, бир заман озинъ соьйтип тилегенинъ? - Эркек хатыннынъ шашларын, бетин тоймай суьйип баслады. - Сен мени яньылыстан, суьринуьвден саклар эдинъ, мен билемен. Сен куьшли...

Эркектинъ соьзлерин тынъламаска, ога оззининъ каты соьзлерин айтпага Райхан куьш таба алмай эди. Юрегиндеги сезими кайтадан яньырып, тамыр-тамыры ман Элдарга ымтылды. «Ойларымызда биз коьпте косылгамыз. Энди озимди тутканым кимге керек? Ибрагимгеме? Аьше неге мени бу якларга ялгыз йиберди? Бир кере яшайман, бир кере», - дейди ишиннен, юрек ялынына бойсынып. Баслапкы ойлары мутылган эдилер. Ювык ерде вальс анъы шалынып кетти. Янында болса наьсиптинъ исси тынысы куьшин алады. Басы айланып ойланады: «Аьдем сосындай наьсипти сезбеге болама яшавда? Яде бу туьспе?!»

Нешагы заман наьсип янында турганын билмеди, тек эсин йыйганда Элдарды колынынъ уьстинде коьрди. Эркек уйклаганга усайды. Экинши колы ман акырын Элдардынъ тынълавсыз буйра шашларын сыйпайды, бетине тоймай карайды. «Кайдан куьш таппага керек, кайдан?! Ким коьмек этер?» Хатыны

куьнлемеек болса ша, косылып та кояр эдим Элдарга. Неше йыллар куьткен наьсибим колымда аьли. Аьше неге кетпейди ол эркегиннен суьймейтаганын биле турып та? Бирден хатыннынъ эсине анасынынъ кайгыга толган коьзлери туьсип кеттилер. Неше кайгы, неше каргыс, неше оькиниш, неше оьш бар эдилер онынъ дайым да ойлы тураган коьзлеринде!

- Йок, йок, - деп коркты яс хатын, - мен бир де Элдардынъ яшавына коьсылман! - Сонъ оьксип-оьксип йылап баслады. Элдар уянмай болмады, бир зат та сорамай кыскакыдынынъ басын коькирегине кысты.

- Сен мени тасласанъ, яшавым заяга шыгаяк, - деди эркек.

- Аьелинъ бар, мутпа.

- Наьсибим йок.

- Кыйынлыкта, белки, наьсип туватаган болар.

- Эш те билмеймен.

- Кыйынлык аьдемди тез акыллы этеди.

- Райхан, яшавынъда яшап болмастай кыйынлы куьн болса, мени эсинъе аларсынъ. Мен... Мен сени мутпаякпан!

- Мен де сени мутып болмаякпан, - деди хатын каты куьрсинип. - Белки, биз кашан болса да косылармыз, эки юректинъ бирге урганын аьжепсинип тынълармыз. Белки, бир де коьсылмассык эм сога бек разы болармыз. Ким биледи бу яшавды.

- Райхан, бир заман келеектеги наьсиптинъ артыннан куьнлеп караганнын, аьли колымыздагын ушыртпай ысламага ярамайма?! Аьр аьдем оьзи билген шаклы оьз яшавын курады, бизим яшав бизге болсын, халкка неге караймыз? Кимге керек бизим кыйналганьмыз?

- Йок, Элдар, бизге коьсылмага ярамайды. Биз ялгыз тувыл. Балаларьмыз уьшин ким явап тутпага керек?

Экеви де уьндемей калдылар.

Райцентирге еткенде, хатын машиннен шыкты эм карлыккан сеси мен аманласты:

- Сав бол сосы мутылмас куьнди савга этип бергенинъе. Тек эндиден армаган коьриспеге керек тувылмыз. Соьз берши, Элдар.

- Келеекпен Казгерей аларга, аз болса школага да тел согаякпан, мендей болып янсанъ, сосындай тилек салмаяк эдинъ, - деди эркек оьпкелеп.

- Меним энъ ызгы куьшимди алаяк боласынъма?

- Мен онынъ акында ойламадым, тек, Райхан, аьзизим, сени коьрмей яшап болмаякпан!

Эм ол, ушынлайын да, Казгерей аларга тез келип турды. Оьзин бир аз колга алгандай коьринеди, ама онынъ келуьви Райханнынъ кардашларына ярамай эди. Хатын кешелерде йылап, коьп ойлап, уйкысын бузады, куьндиз болса аякларын тегаран коьзгап юреди. Аьне сонынъ уьшин де Райхан, районо баска авылга ислемеге бар дегенде, кетип калды. Ибрагимди де телеграмма берип шакырды. «Белки, Элдарды мутарман, эркегим мен яшавым кайтадан басланар», - деп сенди. Ушынлайын да, школадынъ битпеген иси, уьйдинъ кулыгы ойларын баска якка бурдылар, аста-аста хатын оны мутып баслады.

Босагада олтырган хатын кызыл танъга тагы да коьз таслады. «Юз йылдан сонъ да баска хатын сосындай кызыл танъга карап оьзининъ сосындай суьйими акында ойланар, - дейди Райхан оьзине мунъайып. - Эм эсине де келмес, меним сосы суьйимди юз йыл алдын оьткеним. Аьжейип ис, оьлмектей тарланамыз, яшавдан коьп зат куьтемиз».

«Огородтагы оьленлерди уьзип тайгызсам, ол колай», - деп огородка барганда, кораланган сеткадынъ бир ягы янтайтаганын коьрди. Былтыр бу сеткады хатын каладан аькелген эди. Неге десе ярты-юрты кораланган ого-

родларына дайым да мал туьседи эм эткен кыйынлары эшине кетеди. Ама хатыны аькелген сонъ да Ибрагим сеткады кораламага алгасамады. Кыска-яклы ога сол исти айта-айта арып, артында эки авылдасын оьзине коьмекке шакырды. «Ибрагим уьйде йок болаяк», - деп олар аьжепсиндилер. «Эткиси келмейди онынъ», - деп айтпага уялып, «авырсынады бир аз», - деди. Эр-кеклер огородты коралап баслаганда, уьйден бир заман Ибрагим шыкты эм ярдамласып баслады.

Ясылшалардынъ арасындагы оьленлерди уьзип турганда, уьйининъ тамы коьринип кетти. Коьптен ремонт керек эди. Ама кыскаяклы школадынъ иси коьп болганга, оьз уьйининъ ремонты акында ойламага да коркты. «Йылы куьзде ремонтлап аларман», - деп коьнъилин юбантты. Бу азбарды эки йыл артта сатып алган эдилер. Доьрт боьлмели уьй, ашкана, сарайлар, огород эм азбарда сув - баьри зат та бар, тек кулланып билуьв керек эди. Алуьвга да Райхан себеп болды. Коьптен оьз азбары болганын суье эди. Калада турып, квартира деген заттан тазза безген эди. Бу азбардынъ иеси коьшип кетеди деп эситкенде, хатын куьеви мен соьйлеп карады. «Акша тапсанъ ал», - деди ол сабыр сеси мен. Райхан уьндемеди. Эркегиннен коьмек болмаягы белгили эди. Акшадынъ да аьли осал. Буларда тек бир мынъ ярым маьнет бар. Язда Ленинградка кыдырып бармага суьйген эдилер. Экеви де ислегенмен, азыкты сатып аладылар, кийинмеге де суьедилер. «Борышланарман, ол болмаса, биз бир де уьй кирмеекпиз! Алдыда борыш турганда акшады карап кулланмага да аьруьв, аьне кийим салмага ер табылмайды, сондай пушлык боларма?» - деп ойланды кыскаяклы ол заман. Бас деп уьй салатаган уста эркек пен барып, азбарды яхшы карады, уьйдинъ эскилигин, яньылыгын тергеди, подвалына да кирди. Сонъ баасы бойынша соьйлеп басладылар. Уьй иеси ети мынъ тилей эди. Райхан ман уста эркек авыл ери болган сонъ бес мынъ аьруьв дедилер. Ызында алтыга соьйлестилер. Уьй иесине акша ярым йыл ишинде берилмеге керек эди. Сосы хабарды тоькпей-шашпай эркегине келип айтканда, ол бек кызыксынып тынълады, ама акшадан тура бир маслагат та бермей эди. Уьндемей койды, коркашлыгы енъип. Райхан алтын кулакшыны ман алтын юзигин сатты. Калган доьрт мынъ маьнетти кардашларыннан, атасыннан, кыймасларыннан борышка алды. Акша тилев дуныяда энъ де кыйын ис экенин кыскаяклы сол заман анъламай болмады. Ибрагим хатынынынъ ювырысына уьндемей карай эди. Райханнынъ болса эсиннен бир ерге акша тилеп барганы таймайды. Куьевининъ ювык кардашы эди. Ол баска авылда яшайды, коьптен бери койшы болып ислейди, ювык арада той да этпеген. Онынъ хатыны акша йок деп карганып, кыскаяклыды йолга салмага алгасады. Йолда бир саьатлер машин анълып, авылына бараган трактирге минмеге амалсыз болган эди. Уьйге еткенше тонъды, уьсти де шанъга боялды. Аьне сол заман ойланмай болмады: «Бурным бузылып не куллык эди мага акша йок заманда уьй сатып алмага. Дурыс этеди Ибрагим, халкка ялынмай, парахат оькиметтинъ эски квартирасында тура береди. Оьлгенше де тураяк. А мен дорбамды ийниме салып, тиленип юремен».

Онынъ кайда кеткенин эм не уьшин кеткенин аьруьв билетаган Ибрагим акша таппаганын анълады. Языксынгандай болып, шай асты, хатынынынъ алдына уьндемей аькелип салды эм бир сорав да бермеди. Оьзек те, шай ишип йылынган Райхан ол сорамаса да акшадынъ йоклыгын айтты. Хатын да эркегиндей оькиметтинъ квартирасында турмага болаяк эди, ама онынъ эскилиги, ашканасы йоклыгы, огородка ер тарлыгы Райханга ярамай эди. Турган ерине оьз колы ман бир зат сама коспага суье эди. Уьйди сатып алган сонъ, бир кыйын акты кериге салдылар. Эм бир йыл ишинде эки мынъ маьнет борышты тайдырдылар. Ама Ибрагим мен аралары бузык болып,

кыскааяклы бир оьзининъ акшасына карап калган эди. Эркеги уйден бир зат та аькетпеген сонъ, Райхан оннан алимент акша алмады. Оннан сонъ булар суд пан айырылмаган эдилер. Оьзининъ акшасын эки кесекке боьлип, хатын ызгы йыл ишинде бек кыйланды. Энди онынъ мойнында бир мынъ маьнет борыш бар эди. Сонынъ уьшин де, кедеси тилесе де, бу яз бир якка да кыдырып болмаяклар. Курман да, белки, анасын авырувдан авьликтирер уьшин козгаган болар кыдырув акында соьзди. Анасын аяганга да, лагерьге язылмады. Полларды ювып, уьйдеги шанъды сыпырып, анасы школадан келгенше, шай асып, салат этип, савытларды йыйып кояды. Шай ишпеге олтырганга да куьлкили хабарлар айтпага шалысады, ама анасынынъ коьзлери иштеги ойларына коьмилип, авыр турадылар. Анасынынъ шат эм шалт кылыгына уьйренген кедэ энди онынъ пашман туратаганын юрегине авыр ала болар. «Ялгыз баланъды коя этесинъ, наьспис, ал оьзинъди колга!» - деп Райхан ойласа да, шаркын йыйып болмайды, кене де коьп шалысувдан артында юреги авырып калады. Курман анасына тез-тез доктыр шақыратаган эди. Былтыр хатын район больницада коьп куьнлер ятып шыкты. «Нерваларынъ козгалган. Тыншаймага, авыр ойлардан авьликпеге керек», - деди доктырлар. Соннан бери хатын больницада ятпайтаган болды. Юреги авырыганы аз болса, суьеклери де, тамагы да авырыйды. «Сага коьз тийген, амалым, - деди анасынынъ бир ювыгы, Куьмис деген хатын, - дымалап ювырып юретаган эдинъ, эткен истин шанъын шыгарып. Моллага элтейим мен сени, дува алармыз». Моллалардынъ бирисине де ынанмайтаган хатын бармады. Коьмек болаяк болса, анасына болаяк эди, ишпеген, такпаган дуvasы калмады. Оьзининъ авырувы анасындыкындай тувыл экенин Райхан биледи. Шаркында сав болмайтаган маразы барын биле турып та, анасы яшавды бек суьетаган эди. Савлыгы бир кишкей ийгиге тартса, юн ювып, ювыркан тобып, кийгиз басып, кийим тигип турады. Оьлмеген болса, аьли кызына акыраягы шексиз эди: «Неди болса, соны ойлап, алладан авырувды тилеп аласынъ. Эригесинъ куватым. Барына шуькир этпейсинъ» деп.

Авырынганша Райхан оьзин яшавга шыныккандай коьретаган эди. «Яде шыныгып уьлгирмедим, яде куьшти аямай карыжладым, калайына да, юрегимди авырувлы эттим». «Куьш» дегенде эсине Ибрагим туьседди. Коллары болса ойлары ман бирге базласып, оьленди уьзе бередилер.

Истен келгенлей, Ибрагим мен Райхан ашайдылар, сонъ эркек телевизор карамага олтырады, арада, кыс куьни болса, пештеги отка коьз салады. Райхан кедеси мен бирге сыйырды сарайга салып, фонарьдинъ ярыгы ман савып алады. Уьйге кирген сонъ ас асып, кир ювып, утюг басып уьлгиреди. Кене де оьтпекти авылдасы салып береттаган эди. Ол салмаган куьн пекарнядан аладылар. Ас ишилген сонъ, кедеси савытларды ювады, хатын болса план язбага олтырады. Газетлерди эм янъы келген журналларды да карап уьлгирмеге керек эди. Телевизорда баьри де передачаларды карап болган сонъ, Ибрагим уйклайды. Туьн озганда, янына акырын келип, Райхан да ятады. Ол келгенлей, аьжейип ис, куьеви уянады эм хатынын кушакламага ювырады.

- Койтагы, Ибрагим, уйкым келип туры, - дейди хатын арыган сеси мен.

- Аьр кеше де соьйтип айтасынъ, - деп эркеги оьпкелейди. - Баскады ярататаган боларсынъ.

- Баскады суьймеге меним заманым да, куьшим де йок, - дейди Райхан ашувланып.

Ушынлайын да, школада директор болып ислегенли Элдарды эсине алмайтаган болды. Нешагы школага куьш салатаганын хатын оьзи билетаган эди. Бир-бирде хатын, тыншайып уьлгирсе, эркегине эс бередди. Ондай заманда Ибрагим, бир аз ашылып, хатынына аьри-бери коьмек этеди. Кисидинъ уьй-

инде тургандай, ят аьдемге ярдамласкандай, куьеви не затты да сатып этетаган эди. Райхан эркектинъ сезимине сезим мен явап бере алмай, уйкап кетсе, экинши куьн ога айтканын эттирип болмас.

- Ибрагим, пишен кутылмага туры, совхоздан сама бир аз сатып ал. Бол-маса, авыл арасында да сатаганлар бар болар, шопырлардан сорап кара, - дейди эртенъги шай ишип турганда хатын.

Ибрагим уьндемей ашайды, табаягын да, таппаягын да ашык айтпай эди. Кеште Райхан пишеннинъ хабарын тагы да козгайды, неге десе куьеви уьндемейди.

- Совхозда пишен йок сатлык, - дейди эркек кыскаша явап берип.

- Аьше авыл арасында сама йокпа экен? Кыс созылатаган болса, сыйыр да, он кой да аштан оьлееклер, - дейди Райхан навасызланып. Ама куьеви парахат телевизор карайды. Кыскайклы ызында шамланады.

-- Суьтли шайды да, ювыртты да, этли сорпады да бек суьесинъ, ама янынъды кыйнамага калай коркасынъ. Сонъ мен пишен уьшин совхоздынъ директорына ювырайымма? Онсыз да басын бездирдим школадынъ кайгысы ман. Пишен болмаганда да ызам аз тувыл. Эки класста батарейкалар тагы да йылымайдылар, тек язда трубаларды авыстыргамыз. Билмеймен, энди не керек? Сувык класста балаларга окув тынышпа?..

Кыскайклы соьйлейди, эркеги болса сабыр кепте телевизорга карайды. Ама Райхан коймай эди.

- Сарайга барып сама кара, нешагы пишен калганын! Ертеги тобанды да авыстырмага керек. Туьнегуьн Курман ша авыстырды, болса да ярты тазалапты полын.

«Муннан аьдем тегенлик пен бас алмас», - деп айтпага суьйгендей, Ибрагим алгасамай эски пальтосын кийип, ашувлы юзи мен тыска шыгады. Оны тергемеге суьйгендей, артын басып, Райхан да кетеди. Сарайдынъ ишинде аьри-бери айланып, эркек шыгады, хатын болса ога сорап ман карайды.

- Пишен аьли де бир юмага боляк, - дейди Ибрагим хатынга тувра карамай. - Ога дейим бир зат ойлармыз. - Сонъ уьйге кирмеге алгасайды.

- Ишин тазаламайсынъма? - деп хатын аьжепсинеди.

- Тазалаган ша Курман, энди не керек сага? - дейди куьеви разы болмаган сеси мен.

- Сылтав керек сага, - деп Райхан да ашувланып, оьзи сарайга кетеди. «Калай куьшин аяп кулланады! Батлыкка саклайма, не этеди? Оьзек те, кешелерде кушакламага ювырар, куьши карыжланмайды ша бакырдынъ», - деп хатын ишиннен куьевине шамлана береди.

Хатынга да сыйыр, кой керек тувыл эдилер, эгер калада яшаган болса. Авылдыкылар оьзлери сыйыр саклап, мал оьстирип, яшавдынъ калай да каьрин шегедилер. Сакламасалар да айып, кенъ ерте яшаган сонъ. Азбар сатып алганша, хатын аз кыйналдыма? Аминаттан суьтти, каймакты, юмырткады элде болмаган баа ман сатып алып, этти де акшасына тегаран тавып яшады. Аьдемлер авылда малды тек оьзлери уьшин соятаган эдилер. Оьз уьйлерине киргенде, аьзир сарай да болган сонъ, кыскайклы атасыннан кишкей бузавы ман сыйырды алып келди. Райханнынъ атасы Курманга, биринши кере шашын алганда, тана берди. Кызы калада турганга, тана баладынъ нагашатасында калган эди. Оннан бери коьп йыллар оьтти. Баягы тана сыйырга айланды, сонъ бузавы оьсип, сыйыр болды. Солайлык пан, Райханнынъ атасы неше кере оьскен таналарды сатып, кызына акшасын элтеген. Институтта окып юргенде, оькимет квартира бергенде, ол акшалар бек керектилер. Аьли энди сыйыр сакламага боляк. Бас деп пишен де бар эди, ама кыс созылып, сыйырдынъ азыгы кутылып калды. Уьйде арактай уьйкен эркек турып, Райхан оьзи, он-

да-мунда ювырып, пишен излей эди. Бирев де сатпайды, кыстан коркадылар. Эки окытувшы акша алмай бир аз бердилер, ама ол да тез кутылды. Артында кыскайклы янъы уйленген аданасына совхоздан машин алып кетти. Иса яс болса да бас эди. Тракторист болып куллык этеди. Совхозында алдышылар санына кирген, ама уйине де мукаят эди. Уйленген сонъ озине уй салды, азбарына сув аккелди. Бир соьзсиз Иса аьптесине пишен де берди. «Неше бир аданаска тиленип ювыраякпан уйде сондай эркек турып. Халктан да уят. Язда пишенди номай этип алмага керек», - деп ойлады Райхан авылыннан кайтканда. Пишенди, малды ойламаса да, Ибрагим озининъ уьстине карамага заман табатаган эди. Эргенъ турганлай, азбарда ювырар, зарядка этер, сонъ сувык сув ман белиннен яланъашланып ювынар. Хатыны болса танъ ман сыйыр савып, уйге алгасайды. Шай асып, тапкан затын столга тизеди. Онынъ арасында сыйырды эм койларды азбардан шыгарады, туваршы ман койшы орам бойы малды йыйып, оьриске аькететаган эдилер. Уйге кирип аьели мен ашамага олтырады, сонъ савытты кедесине тапшырып, аьрекетлеп боьлмелерди йыяды, тагы да бир кере планларын тергеп алады, сумкасын аьзирлейди, аз такыйка ишинде кийинип те уьлгиреди. Ибрагим болса ярым сабат бияла алдында кырынады, сонъ шалбырын эм коьйлегининъ ягасын утюгке урып, киеди, бет явлыгын авыстырады, костюмын, пальтосын щётка ман тазалайды. Баьпишлерин ол кештен ок тазалап, курыткан эди. Кийинип болган сонъ да эркеги бияла алдында онда-мунда айланады. Мал каравды, пишен табувды, огород этуьвди, сарай тазалавды, кокысты коьлик пен узакка йиберуьвди, уйге аьри-бери зат алуьвды, Курманнынъ окувына каравды эм сондай коьп ислерди хатынынынъ мойнына артып, Ибрагим парахат, вайымсыз яшай эди. Ол бир куллык битиртер уьшин, Райхан ога он кере тилемге, он кере эсине салмага керек эди, сонынъ озинде де этсе этер, этпесе кояр. Заман йоймас уьшин, урсысып бас авыртпас уьшин кыскайклы, коьбисинше, этип болган затты тез этип алады, болмаганын колы уста аьдемге акын тоьлеп эттиредди, Курманды да иске шыныктырады. Кене де бала атасындай эриншек тувыл эди.

Азбар алынган сонъ, Райхан акырын койлар да, тавыклар да йыйды. Койлар азбарга бас деп аьдет пен келдилер. Янъы уй алганда Райханнынъ ювыклары аьриси бир кой берди, аьри-бери савга да аькелмеге мутпадылар. Алдын болса Райхан койларды яслыгы ман яде сатар, яде сойып ашар эди, ама аьли кызганады. Койлар биринши кере козылаганда, козы эт ашадылар. Ибрагимнинъ атасы янъы уйге сыйыр атанып, ызын йок этип койды. Я аькетинъыз деп айтпадылар, яде мунавы сизики, танып койынъыз деп коьрсетпедилер. Райхан ша даьме де этпеди, олардынъ кызганышлыгы кыскайклыга белгили эди.

Оьз уйинъде суьт те болса, эт те болса, йымырткалар да болса, берекет болмаспа. Бирев тегин бергендей. Тек мине пишеннинъ, емнинъ ызасы хатынды кыйнай эди. Ибрагим пишен коьктен туьскендей коьрип, бир де кайгысына кирмеге суьймей эди. Ах сени, школадынъ ызасы болмаса, Райхан ша оьз азбарын каьмпеттей этеек эди! Ама школадынъ ислери юрегинде биринши орынды тута эдилер, ол болмаса, белки, директор куллыктан тилеп тайган да болар эди. Мине аьли куьеви бияла алдында шляпасын киеди, онынъ уьстинде бир мин табув кыйын эди. «Калай таза сенинъ куьевинъ! Турган бир суьврет! Калай ийги кийинеди!» - дейди хатынга таныслары. «Аьйе!» - деп кыскайклы басын булгайды. Эм акырын озининъ уьстине коьз таслайды. Алгасап яшаганга, куьевиндей болып, уьстине карамайды. Баьпишлерин ысаман деп саьнедеги аяк кийимлер салынган шкапке янасса, онынъ кир экенин коьре кояды. Шуберекти сувлап, шкапти ысады. Баьпишлер мутылып каладылар. Коьбисинше, Курман озининъ баьпишлери мен анасындакын да кеште

ювады эм курытады. Ама онынъ ювганы айлак таза болмайтаган эди. Кене де коьйлеклери коьп болганга, хатын оларды тез-тез авыстырады, сонъ каты куьн ювады яде тазалайды. Ибрагим болса хатынына сенип калмай, бетявлыкларын эм коьйлеклерининъ ягасын оьзи ювады. Авылдастары Курасхан Ибрагимнинъ артыннан сукланып карайтаган эди. «Лаьйле, Райхан, сенинъ куевинъ алтын олла! Бизикилер ювилган, тазаланган аьзир кийимди де онълап кийип болмайдылар. Яман темирши яныннан тоьлер деп, биз бакыр оьзимизге зор этемиз. Кара сен, калай уьйреткесинъ куевинъди яп-яс болып!» Курасхан оьзи совхоздынъ конторында уборщица. Оьзининъ айтысына коьре, эртерек куевге шыкпаган болса, калада окыяк эди, аьли элдей болып колына сумка ыслап, аякларына бийик катлавлы баьпиш кийип, тап-таза болып юреек эди. Баскалардынъ яшавын бек енъил деп санамага суьетаган хатын кеште ис биткенде совхоздынъ конторын йыйып алады, коьмекшиси де бар, сонъ сав куьн авылда кыдырып юреди. Куевеи тракторист. Танъ ман кетеди, каранъа аксамда келеди. Сонынъ оьзинде де эркек малына, сарайына карамага заман табады. Яз болса пишенди де оьзи йыяды. Ашкана салдылар язда. Эркек калага бир неше кере ювырды шифер эм агаш излеп. Ама онынъ эткенин хатыны коьрмей эди. Коьреек эди, эгер эркеги истен Ибрагимдей болып таза кайтса... Кене де Ибрагим оьз азбарында бир куллык этсе, Курасханнынъ коьмеги мен сав авыл эсители. «Оьзек те, - дейди ол олтырган еринде, - Райхан директор болар. Эркеги баьрин де этеди, бакыр: кир де ювады, утюг де салады, отка да карайды, малга да карайды, танъ ман азбар ишинде айланып турады. Шоьп басын коьтермейди Райхан уьйинде, китаб окып заманын йибереди. Ондай куевимиз болса, биз де, белки, директор болып ислер эдик...» Онынъ соьзлерине ьнанатаганлар да бар эдилер, олар Райханнынъ уьйиннен бек эрек турадылар, хатыннынъ яшавын оьз коьзлери мен коьрмейдилер. «Райхан оьзи де шымыр хатын. Ол келгенли школа школага усап баслады. Эркеклердинъ оьзи ол исти бажарып болмады. Оьзек те, куевеи коьмек этсе эте болар, не яманлык бар онда, бирге яшаган аьлейи ше», - деп биревлер айтсалар, Курасхан тазаланады экен: «Мен Райханды яманлап айтпайман, тек соьз соьзден шыкканда, куевининъ кайдай экенин айтамантагы».

Ибрагимнинъ кайдай экенин уьй алынганда ок кыскажкыдынынъ атасы тез билди. Сарайлардынъ эсиги елкесиннен туьспеге аьзир эди. Соны хатын куевине коьп айтты, ама ол эситпегендей, уьндемей юрди. Райханнынъ атасы уьйди коьрмеге келген эди. «Сарайлардынъ эсиклери калай осал салынган, ян-акам, уьйдинъ кыры да осал сыланган. Бу уьйге аьруьв ремонт керек, кызым. Олла куевинъ де эриншек коьринеди, не этер экенсинъ», - деп ол кызы уьшин куьйгелекледи. Сол келуьвинде эркек эсиклерди туьзетти, тавыкларга деп кишкей уьй салды. Кене де азбарда иелерден калган тас керпиш эм камыс бар эди. Азбарга кедеси мен бирге тереклер шаштылар, мал киретаган сокпак баска эсиктен эди, уьйдинъ касына шешекейлер де олтырттылар.

Зухра МУСАУРОВА

БИЗДИ САЙЛАГАН ЙОЛЛАР

(биографиялы повестьтинъ кесеги)

Аьдемлер яшавды айландырып болганлай, яшав да аьдемлерди айландырып, озьининъ йолларына салады, келеектеги бактыларына аьзирлейди. Бир затка бир зат себеп болып, инсаннынъ уьйренген яшавы, кай бирде анъсыздан туьрленеди.

Аьжейип тувылма, меним келеектеги атам Казбек балалыгы ман Грозный каладагы савыт-ярак аьзирлейтаган заводтан авылына яав кашканы, онынъ анасы, меним келеектеги тетем, бу истен бек коркып, ая-куье болганы, неге десе элимизде дав юрип туры, законлар сол аьсерде бек каты, тетемиз де эки баласын алып тувган якларыннан узакка кашпага ойланады, кеделердинъ фамилиясын ата тукумыннан озь тукумына авдырады. Сол аьсерде айдалып кеткен мышыгызлар эм ингушлар ерине.

Ставрополь крайыннан Оькимет карары ман 6800 хозяйство коьшип баслайды. Сол хозяйстволар арасында бир неше ногай авыллар да бар эдилер. Тетемиз яшаган авыл ол санга кирмесе де, каьрип хатын кетип бараганларга косылады. Ол Сырт Осетиядынъ Верхние Ачалуки деген авылындагы колхозга бир неше ногай аьеллер мен ерлеседи. Мунда ингушлар яшаган болган, олардынъ сарайлары алтындай аьжибидайга толган экен, кысты оьтуьвге азык яктан, отын яктан бек аьзирленгенлер, айдалып кетеегин бирев де билмеген.

Коьп кешикпей сосы юртка меним келеектеги анам, ол заман яс кыз, синълиси Зулиха ман, кишкей аданасы Заргиши мен эм анасы Муслимет пен яшамага келедилер. Ама коьп кетпей Муслимет авырып оьледи. Балалардынъ атасы болса согыста эди, кайтувга йол шыкпай, дав майданында ол да янын береди. Меним келеектеги анам аданасларын оьзи ялгыз асырап, атама куьевге шыкканда да, оларды оьзи мен аькелген. Тетемиз де бу иске карсылык этпеген.

Уьйсалган авылдынъ мектебининъ алдында Уллы Аталык согысында ян берген увылларынынъ сыйлыгына тас эстелик курылган. Онда Телеков Явгайтардынъ аты да бар, ол меним ана яктан нагаш атам болады. Согыстан сонъ ювыкларын излеп Сырт Осетияга нагаш атамнынъ иниси Телеков Айтувган келеди. Кардашларына куванып, ол да бу якта калады эм янсарай деген ерли кумык кызга уьйленип, Заргишиди озьининъ аьелине сакламага аькетеди.

Согыс яралары Айтувганды бу дуныядан 50 ясында аькетти, ама онынъ аьели: балалары, уныклары – Сырт Осетиядынъ Кизляр деген юртында аьли де яшайды. Катнасувды уьзбейсиз.

Коьп йыллар мени бир соров кыйнай эди. Бизим аьел 1957-нши йылга дейим Сырт Осетиядынъ Нартовский районуна, Верхние Ачалуки деген авылында яшаган. Аьше неге биз ингушлардынъ уьйинде тургамыз?

Уьй тувыл, савлай юрт, савлай Нартовский район ингушлардынъ ери экен. Ол затты мен оьсе келе, Ногай районда яшай турып анъладым. Мага бизим авылдастар «ингуш кыз» деп те айтатаган эдилер. Биз Сырт Осетиядан Дагестанга 1957 йыл кайткамыз, мен 5 яска толмаган кыз эдим. Сога коьре эсимде

коьп зат калмаган. Тек яшав ерин авыстырганда, баскалыгын тез сездим. Ногай районнынъ Нариман авылында тамы кара керпиштен, тоьбеси камыстан ясалган уьйге коьшкен болыппыз. Азбар тап-такыр, огород йок, ел эссе, шанъ коьтерилип, кумды коьзинъе тоьгип, уьйден шыкпага бермейди. «Мунда яман еллер, коьзиме шанъ киреди, ингушларга кайтып кетейик!» - деп йылайтаган болыппан. Не уьшин мен осетинлер деп айтпай, олардынъ арасында яшадык ша, ингушлар деп эскергемен. Анъламайман сол затты. Биз яшаган уьйдинъ тоьбеси кызыл шиферден, тамлары тас керпиштен, азбары емис тереклерге толган экен. Сув эркин, ел йок...

Бу хабарды мен анамнан билемен, тереклер, уьйге киретаган басамаклар, уьйдинъ кызыл таьбеси оьзимнинъ эсимде де калган. Нариманда тек бир артезиан, ол да бизден узак, янымыздагы орамларда бирев де огород этип болмайды. Уьйшиликке ювыктагы куйыдан тузлы сув аламыз. Оьскенде Нартовский район картада йогын коьрдим, бу затка явап таба алмай эдим. Менде Сырт Осетиядынъ Нартовский районунда, Верхние Ачалуки деген авылында тувганыма шайытлама кагыт бар. Мага паспорт бергенде де Ногай районда аьжепсиндилер, районнынъ аты янъылыс язылган деп айладылар.

2001-нши йыл мен Москвага, интернет билимнинъ Орталыгына окумага кеттим, сулыплы окутувшылар мени компьютерде ислеь, керек билимди интернеттен таппага тез уьйреттилер. Аьне сол заман филология илимлерининъ докторы Алимбек Куркиевтинъ «О некоторых топонимических названиях плоскостной Ингушетии» деген макаласыннан сораьма явап таптым.

1944 йыл февраль айда, ингушлар айдалган сонъ, олардынъ тав районлары Грузияга, туьзлик ерлери Сырт Осетияга Совет оькиметининъ Карары ман берилген экенлер. Тек бир Галашкинский район Грозный областинде калган. Сырт Осетияга берилген районлардынъ атлары да туьрленген болыпты. Аьне сол сеьептен ингушлардынъ Ачалукский районы 1944 йылдан алып Нартовский район деп аталады. Ерли халк ватанына кайтып келгенде, оьз атларын кайтарып салады. Сонъында Ачалукский район аьлиги уьйкен Малгобекский районга косылган экен.

Бу туьрленислерди анълаган сонъ, юрегиме калай да парахатлык энди. Аьше районнынъ аты йойылса да, аьдемлердинъ эси йойылып болама? Нартовский районда атам ман анам танысканлар, сонъ аьел курып баслаганлар. Мен де онда тувганман. Анамнынъ анасы, меним энем, сол юртта коьмилген. Сырт Осетияда яшаган ногайлар, оьз ерлерине кайтып келген сонъ, бир бирин кардаштай коьрип, катнасуьды уьзбей, керек заманда ярдамласатаган эдилер. «Савлыгымды алсанъ да, эсимди алма», -- деп тилеген ногайлар Алладан. Эс юректе турган шаклы аьдем ювыкларын да, тувган-оьскен ерлерин де, озган яшав йолларын да, алган билимин де мутпайды, бу сезимлер онынъ бас байлыгы. Белки сосы сеьептен болар, мен оьскенде ингуш халктынъ маданиятына, адабиятына, тарихине маьне берип басладым. Айтпага, Идрис Базоркиннинъ «Из тьмы веков» деген романын, Джамалдин Яндиевтинъ ятлав китаблерин, ингушлар акында тарих илими макалаларды бек кызыксынып окудым, йырларын тынъладым.

1957 йылдынъ басында, мышыгызлар эм ингушлар оьз ерлерине кайтаяк деген хабар шыкканда, атамыздынъ аьптелери Аракчиева Базу эм Аджиева Еминат бизим аьел уьшин коркып баслайдылар. Кардашымыз Камбий акайга булар тилек саладылар «Сырт Осетияга барып ювыкларды аькелмеге керек,

сен арамызда акылбалык эркек болган сонъ, бу кыйын исти бажарарсынъ. Ювыкларымыз онда коьп йыллар яшайдылар, уйренгенлер, кайтпага да суьймеслер. Ама ингушлар озъ уйлерине, озъ ерлерине алгасап келеятырлар, баьри затты да кайтарып алаяклар, биревден де сорамааяклар. Анълатпага керек бизикилерге бу аьлди. Кайда яшаякларын да бирге ойлайык».

Ушынлайын да, бизим аьел де, баска ногайлар да кайтпага суьймей эдилер. Ногай районда да уйлери йок, бавы-бакшасы, малы йок, халк онда аьли де ярлы, кайтадан яшавды кайтип туьзбеге керек? Белки, Нартовский районнынъ етекшилери де булардынъ кеткенин суьймей, янъы уйлер салармыз деп айткан болар. Калайына да, тетем де, атам да, анам да кайтпаягын айтадылар. Сол заман Камбий акай 7-нши класста окыйтаган Куруптурсынды (меним атам Казбектинъ иниси) урлап аькеткендей этип, озъи мен алып кетеди. Куруптурсын 1957 йыл апрель-май айда Нариманда 7 классты битирип, 8-10 классларды кутармага Терекли-Мектебке барады.

Янбаев Камбий сырт Осетияга бир неше кере келеди, кардашлары ман анълатув ислер юритеди. Сол ара уй иеси де еткен болады. Ол меним атама да, Камбийге де айтады: «Бизим алдымызда булардынъ куьнаси йок, эгер Казбек мунда калып, уй салып басласа, мен де коьмек этермен», - деген. Ама Камбий эм Ногай райондагы ювыклар бизим аьелди калдырмага суьймей эдилер. Не болса да, артыда тетем коьшпеге разы болды. Соьйтип биз 1957 йыл Ногай районнынъ Нариман авылында яшап басладык. Камбий акайдынъ аьели уйкен эди. Ол 11 бала оьстирди, баьри де билим алып, туьрли куллыкларды етекшиледилер. Камбий акай акыллы, сабыр эм танъ кылыклы аьдем эди, сога коьре балалары да тербиялы эдилер. Ол бизге де янъы ерде таяв болып турды. Яткан ери ярык болсын аьзиз акамыз Камбийдинъ!

Ногайларда бир тамгалы аьдемлер, айлак ювык болмаса да, кардашлар деп саналадылар. Атам костамгалы эди, районда яшаган сосы тамгалы аьдемлер, айлаганда конакка келип, тетемиздинъ колын алып, олтырып кететаган эдилер. Ясуьйкенди сыйлайтаган, тамгасы бир аьдемди кардаш деп санайтаган, халк аьдети мага ярап баслады. Бизге ол зат керек эди сол аьсерде. Ингушлардынъ табияты ман бизим шоьлдинъ табияты, ери, яшавы айлак баска болып сезилдилер. Такыр азбарлар, шешекей тувыл, бир терек йок, сылавы ер-ериннен бузылган кара балшык тамлар, тоьмен салпыраган уй тоьбединъ эски камыслары, шанъга толган орамлар, таза сувдынъ азлыгы -- баьри зат та шоьл ногайларынынъ осал яшавын коьрсете эди. Ярлылык коьзди теседи деп айтпага болаяк. Биз янъы коьшип келгенмиз, аьелде тек атамыз курылыс иске совхозда юреди, анама ис йок, ол уй куллыгын этеди, эки балады оьстиреди, акам Куруптурсын орта школада окыйды, тетем пенсияда. Оьзек те, акша етпей болар, ама бизим уйде акша уьшин йьланатаган аьдет йок эди. Аста-аста авылга уьйренип, ювыктагы конъсылар ман катнасып, яшавды онъладык...

Болса да Ногай шоьли мен биринши танысувым эсимнен таймай эди. Сырт Осетиядан Нариманга коьшип келемиз. Тоьбеси ашык, бийик бортлы маьшиннинъ ишинде, ювыркан-тоьсек уьстинде олтырып келемиз: атам, анам, Зулиха абам, кишкей аданасым эм мен. Тетем кабинада олтыры. Куруптурсын акам коьпте кеткен авылга. Уьйкенлер баьри де ойланып, дертли шырайлары ман йолга карайдылар. Бир ашык кенъ ерде коьлигимиз токтады. Тоьгерек як кызгырт шешекейлерге толган. Кызыл ман бир аз коьк туьс арласкандай эди. «Мине шоьл басланды!» - деди яс шофёр куванышлы сеси мен. Бирев де бир

зат та айтпады. Мен болсам коьзлеримди айырмай аьлемет ерге карайман, «шоьл» деген соьзди бир неше кере кайтарып айтаман. Сол соьз бен баьри келеектеги бактым, ювыкларымнынъ яшавы, юрегимнинъ сезимлери байланыслы болагын мен сол ерде, оьзек те, анъламадым. Ама кишкей болсам да, юрегим бир зат сезген экен. Оьскен сонъ неше кере шоьл мен язлыкта кетип бараганда яде кинодан кызгырт шешекейлерди эм йолды коьргенде, юрегим дертке толып, аьлемет боламан. Биринши йолыгыста да, сонъ неше кере де сол шешекейли шоьл суьврети юрегимди коьзгайды. Не зат анълатпага суьйди? «Яшав калай да болар, коркпа! Мине мен кыста соьнип, язлыкта шешекей атаман, аллы-ясыл боламан», - деп аттыма экен, ким биледи.

Ушынлайын да, яшав бизди шоьл аьдетлерине тез уьйретти, тетем болса баьрин де оьзи биледи, ога кене де бу аьдетлер сыйлык эм коьмек бере эдилер. Авылда ким акыллы, ким бажарымлы экенин тетем биледи, керек заманда оларга маслагат сорап барады яде коьмек тилейди, соьзди кайтип юритпеге керегин де аруув биледи. Бирев де онынъ йигерин кайтармай эди. Ама, алып билген берип те билмеге керегин, тетем анълайды, сога коьре авылдынъ яшавында белсен катнасады. Той болсын, оьли болсын, баьрине де барады, аз болса, мени де алып кетеди, биревге соьз берсе, сол соьзинде токтайды, алдатувды суьймейди.

Акыл ман бажарымлык бар болганлай, тетемде катылык та бар эди. Мысалы, уныклар тек оны суьймеге керек. Мен эм кишкей аданасым анамызга янасып эркелемеге коркатаган эдик. Солай ок атамиз да, анамыз да тетейден бек ийменедилер, онынъ айтканыннан шыкпайдылар.

Калайына да, тетемизге уьйде биринши орын, биринши сый бир шексиз берилген эди. Онынъ кай бир касиетлери мага да тийген болар, дайым да янынъда оьстим ше.

Школага барганша мени атам ариплерди окып уьйретти. Кайдан деп ойлаисыз? «Кызыл байрак» деген район газетиннен. Энь уьйкен аьрипти коьрсетип окыйды, мен артыннан кайтаралап айтаман, эсимде калады. Сонъ оьзим ялгыз калганда бир неше кере окыйман. Уьйге бир конак келсе, меним куьшли буйраласкан шашларымды эслемей болмайды. Биревлер аьжепсинедилер, баскалар «африкан кыз» деп неге ди куьлемсирейдилер. Сондай аьсерде тетем яде атам: «ол газет те окып болады» деп меним баамды коьтередилер. Конак «окы» деп тилейди, мен газетте уьйкен аьриплерден туьзилген йыймаларды окыйман, олар биткенде токтайман. Баьри де куьезленедилер, мактайдылар.

Аьне сол заманлардан алып атам меним ойларымды окувга, билим алувга атландырып турды. «Дав эм ярлылык мага билим алмага бек буршав берип, балалай мени ислетип турдылар. Яслыгым соьйтип озды, не этейим. Иниме де айтаман, институтта окы деп, сага да айтаман, билимге дайым да ымтыл деп. Сенинъ заманынъ баска, тек йигерли бол, кызым», -- деп школада окып юргенде де мага насихат соьзлерин айтатаган эди. Ол аз болса Тереклиден мага окымага туьрли китаблер аькеледи, уьйде де бир неше газетке язылады, биреви ногайша, калганлары орысша. Мен оьзим де не керегин айтатаган болгандырман.

Биринши класска барганым эсимде. Мен Саниет деген кыздынъ янынъда тизилмеге суьйген эдим, ама онынъ аьптелери Асият деген кызды аькелип янына салдылар. Меним бойым баскалардан бир аз узун, сога коьре болар, классда да энъ артка йибердилер. Янымда олтырган кыз да тезден йок болып кетти. Авыр маразы бар деп айттылар.

Окутувшымыз да бир аьжейип аьдем эди. Бир неше балага айырым маьне береди, баскаларга сийрек карайды. Мага ша янаспайды. Биз бу авылда яньы аьел ол йылларда, сога коьре болар, билмеймен.

Ама меним атам ман катыскан аьдемлер, оны бек сыйлатаган эдилер. Биревге тамгалы кардаш, биревге исте йолдас, биревге дос болып юреди. Сосы себептен эсиме Имбет Джуматов деген аьдем келеди. Миллети казах, аьели мен Терекли-Мектебте яшап, оьзи Нариманда колхоз тармагынынъ етекшиси болып ислеп эди. Бирге куллык этпеселер де, неге ди катнасадылар. Имбет бизге тез-тез келеди, арада бир каты куьн атам ман экеви юйрик атлар егилген тачанка ман Карагас авылга барадылар. Онда казахлар коьп эди. Кайтып келгенде атамыз казахлардынъ яшавы акында хабарлайды. Олардынъ шай ишуьв аьдети – бир маьнели экен, алгасамай, хабар юритип, кишкей тостакалар ман шайды кайта-кайта ишип турадылар, сонъ бесбармак ашайдылар, колларын ювып, домбырада ойнаган эм бурынгы йырларды йырлаган аьдемди тыньлайдылар. Аьр каты куьн соьйтип тыншаяды экенлер.

Коьп йыллардан сонъ, Зинаида Коштакова, Ногай районнынъ басшысыннынъ биринши орынбасары, мен, район билим управлениесининъ етекшиси, эм белгили ногай скульпторы Коьшали Зарманбетов -- уьшев болып Астрахань областининъ 28 йыллык мерекесине барган эдик. Зинаидадынъ тилеги мен онынъ кыймасы Жанна уьйинде токтадык. Жанна Джуматов Имбеттинъ уьйкен кызы болып шыкты. Мен суьйингенде, ол атасына тел сокты, меннен салам айтты. Атасы болса конактарды оьзине шақырады. Биз барганда, Имбет, яслыгы ман йолыккандай, бек суьйинди: - «Сен буйра шашлы кишкей кыз эдинъ ше!» -- деп аьжепсинеди. Сол заман мага 45 яс эди. Жанна ман Зина саркылдап куьледилер. Сонъ, биз столга олтырганда, Имбет агай меним атамды эскере келип, булай деди: «Сосы узак яшавым бойынша мен коьп аьдемлер мен раскаман, ама Казбектей танъ юреклилер аз бу дуньяда...»

Биз оьзимиз муткан неше ногай йырларды Имбет агай сол кеше домбыра ман йырлады, уьй иесининъ ногай халкты дайым да эсинде саклаганы бизди де кувантты.

Школага барганлы мага баска яшав басланды, боьтен де, окып-язып уьйренген сонъ. Энди мен китаблерге байландым, сога коьре авыл китабханасынан шыкпайтаган эдим. Бала замандагы тар яшав кайтип кенъейди, кайтып байыды! Ах сени, китабханада конып та калар эдим, ас та, сув да керек тувыл! Ама ярамайды. Китаблерди уьйге аькетип окыйман, йылап та, суьйинип те аламан маьнесине коьре. Оьзиме яраган ятлавларды яттан уьйренемен. Ол йылларда электрический яркты, кешелерде узак калдыршай, тымдыратаган эдилер. Бу аьл мени бек зорлайды. Уьйкенлер уйклайды, мен болсам кол фонариги мен китабти окып кутармага шалысаман. Тонъганда ювырканнынъ астына тыгылып окыйман, сонъ туншыгып шыгаман. Бир буршавлык та мени токтатпаяк эди, сондай уьйкен суьйим, наьсипли сезимлер бийлеген юрегимди! Бийлемей болама, китаблер мен уьйкен дуньяга эсик ашылган болса. Энди мен уьйдеги, авылдагы ярлылык уьшин кыйналмайман коьрсем де, маьне бермеймен.

Ол йылларда мендей балалар аз тувыл эди. Терекли-Мектебке яшайтаган, мени мен яслы кардаш кыз, Альмира Гапарова бавларындагы энъ бийик терекке куьндиз минип, оьзи суьйген китаблерди окыйтаган эди. Уьйдеги шав-шув оны аьвликтиретаган болган. Ол меннен алдын романлар окып

баслады, мен де онынъ хабарыннан кызыксынып, бизим китабханадан роман тиледим. «Эрте тувылма?» - деди онда ислейтаган хатын. «Тувыл!» - дедим мен куванышлы сесим мен. Эрте экенин оқып баслаганда анъладым, тек уялып биревге де айтпадым. Биз авылларда биринши класстан доьртинши класка дейим коьп дерислерди ногайша оқыганга, орыс тилди осал билетаган эдик. 5-нши класстан алып орыс тилге коьштик, ама 6-класстынъ ийги оқытаган кызына да романды аьруьв анълав кыйын эди.

Класстан класка коьшкен сайын атам мага бас деп «Мурзилкады», сонъ «Пионерди», сонъ «Юность» деген журналларды язып алатаган эди. Акшамыз коьп болмаса да, уйкен классларда мен «Смена», «Огонёк», «Роман газета» журналларга язылдым. «Юность» журналда мен «Безумная Евдокия» деген шыгармады оқыгаман. Повесть 70-нши йыллардагы яслар акында, балалардынъ табиат берген талапларын таптамай, йогары имтылысларын баспай оьстирмеге эм тербияламага кереги акында язылган повесть эди. Кол язба оқытувшылардынъ, оьсип келеген яслардынъ, ата-аналардынъ юрегин бек козгады. Повесть ызында СССР-дынъ Оькимет баргысына тийисли болды. Совет оькиметининъ билим беруьв системасында бир аян кемшилик бар эди: баьри балаларды да бир туьске боямага, бир бойлы этпеге шалысув. Куьшли талап, йигерли ойлар школада оқытаган балаларда болмага керек тувыл эди.

Коьп йыллардан сонъ белгили композитор Яхъя Кудайбердиевтинъ «Памяти друзей» деген китабин оқыганда, «Безумная Евдокия» деген повесть эсиме туьсип кетти. Яхъя да школа йылларында оьзининъ билим системасына уйыспайтаган кылыгы ман коьп кыйынлыклар коьрген.

Ызы болаяк.

Билим эм адабият яшавыннан

ШКОЛАДЫНЪ КЫЗЫКЛЫ ИСЛЕРИ

Россиядынъ Президенти Владимир Путин озининъ Карары ман 2020-ншы йылды Эстеликли эм Данъклы йыл деп атаган. Бу Карар Уллы Аталык согысынынъ 75 йыллык Енъуьвине багысланган эди. Ама «коронавирус» деген каты авырув да анъсыздан келип, карантинлер салдырып, уйкен Енъуьв байрамды заманында белгилемеге бермедди. Болса да йылдынъ ызында, карантин ашылганлай, Енъуьв йылын эстеликли эм данъклы аьлде оьткермеге баъри де алгасадылар. Бу иске боьтен де Россия окувшылары уйкен косымын эттилер.

Соны ман байланыслы болып мен Дагыстаннынъ Ногай районнынъ А-Х. Джанибеков атлы уйкен школасына йол алдым. Ол Терекли-Мектеб район орталыгынынъ атаклы Эдиге атлы орамында ерлескен эди. Бу мектебти коьп йыллардан бери Ярикбаева Курасхан Джумагельдиевна басшылайды.

Ярикбаева К. Д. – Дагыстаннынъ педагогикалык оькимет институтыннынъ орыс тил эм адабият факультетин кутарган, Россия Федерациясыннынъ ортак билимининъ сыйлы куллыкшысы, йогары категориялы окытувшы.

Келуьвимнинъ маьнесин анълатканда, Курасхан Джумагельдиевна суьйинди:

–Биз, ушынлайын да, 2020-ншы йылдынъ басында Уллы Аталык согысынынъ Енъуьв мерекесине уйкен план туьзген эдик. Ама карантин салнганда, баъри байрам ислер токтады. Былтыр куьзден алып окувшылар акырып аьзирленип басладылар, карантин кутылмай калмаяк ша деп. Биревлер ятлавлар ятлап, экиншилери йыр анъын уйренип, ушиншилери суьвретлер йыйып, доьртиншилери сол суьвретлерден фотовыставкалар этип турдылар. Йылдынъ ызында карантин ашылды эм аьр бир класс етекшилери мен бирге оьз планларын бек кызыклы аьлде яшавга эндирдилер. Мине бу тувылма патриотлык тербия?! Бир лекция да, бир доклад та булай ис пен ярысып болмаяк. Лекцияды окувшы олтырып тынълайды, катыспайды, кешликте болса оьзлери аьзирлейди. 2020 йылдынъ декабрь айыннан алып бу куьнлерге дейим аьр класста оьткерилген кешликлер, йолыгыслар, фотовыставкалар бизим окувшыларды уйкен Аталыгы – Россиядынъ алал патриотлары этти. Оьзлерининъ гражданлык борышын балалар юреклеринъ таза сезимлери мен толтырадылар. Коьрген болгай эдинъиз, кайтип баъри де (окувшылар эм окытувшылар) декабрь айда аьрекетлик коьрсетип, янланып, куванып эрдилер. Оьзек те, бизим школа патриотлык тербиялав ислерин алдынгы йылларда да аьруьв юриткен, тек бир неше айлык карантин, мага коьре, окувшыларды айлак та акыллы этти, олар билим алууды да, школадынъ кызыклы кешликлерин де, бир бири мен катнасувларын да баалап уйрендилер.

Сизге аьли декабрь айдан алып бизим мектебте оьтетаган патриотлык ислерди кыскаша айтып сама карайым.

3 декабрьде, Белгисиз аьскершидинь куьнинде, коьп класслар Йигитликке багысланган дерислер ьткердилер. «Белгисиз аьскерши» деген соьзлер баьрининь юрегине де дерт салады, неге десе аьскерши согыскан эм согыс майданында яшавын берген. Сога коьре де 8 «а» класстынь етекшиси Зарманбетова С. А. кешлигин «Атынь сенинь белгисиз – баьтирлигинь ьлимсиз» деп атаган.

9 декабрьде «Оьмирликке адымлав» деген кешликти Аталык Баьтирлеринь Куьнине багысладылар. Бу Куьннинь аты ман кайдан тарих байланыслы экенин окытувшы Суьндикова Э. П. хабарлады. Сол кешликте 2006-ншы йыл районымыздынь Червлёные-Буруны деген племзаводында болган кайгылы исти де эскердилер. Онынь акында полициядынь майоры Ильясов К. Н. билдирди.

Племзаводтынь янына террористлер келип ерлескенлер. Ерли полиция ман ОМОН оларга карсы шыгады. Бир неше аьдем яраланады, яс полицейский Замир Акмурзаев, баьтирлик коьрсетип, ян береди. Оьмирликке адымлап кеткен.

Ленинградтынь блокадасы тайдырылган куьнге багыслап 4 «а», 6 «а», 8 «б» класслар туьрли атлары ман кешликлер ьткердилер. 4 «а» класстынь окытувшысы Исаева М. А. бу тема бойынша дерис юритти. Ол балаларга Ленинградтынь блокадасы акында эм Тая Савичева деген кишкей кыздынь дневниги акында хабарлаган. Окытувшы Зарманбетова Ю. А. сол ок класста «Блокадалы Ленинградтынь балалары» деген фотовыставка аьзирлеген.

6 «а» эм 8 «б» классларда совет аьдемлерининь Уллы Аталык согысында коьрсеткен баьтирликлери кайдай китаблерде язылганын, кайдай киноларда коьрсетилгенин эскерип, окувшылар ьз билимлерин де коьрсетип бажардылар. Балалардынь кай бирлери согыс йылларына багысланган ятлавларды куьшли сезимлер мен окыдылар.

Солай ок аьскершилер данькынынь Куьнинде «Блокадалы ьтпек» деген Савлайроссиялык акцияга косылдык. Ол акциядынь энь маьнели ойы - 125 грамм ьтпек. Сол кишкей кесек азык бир аьдемге сав куьнге деп берилген. Соны ман коьбиси тоймаса да, ашлыктан кыйналса да ьлимнен аман калганлар.

Акция ман ьткен кешликке окувшылар конакларды да шақырдылар. Районнынь ветеранлар Советининь председатели Сангишиев А. М., районнынь хатынлар Советининь председатели Манкаева А. Б., Аталык согысынынь ветераны Муса Отаровтынь кызлары ьлмес эм Ирина келген эдилер. ьлмес Мусаевнадынь эскеруьви мен атасы Ленинград калады 900 куьн явлардан корсалаган. Сангишиев А. М. бизим районнан кимлер тагы да блокадалы Ленинградты яклаганын айтты. Манкаева А. Б. Еньюьв куьнине Ленинград каладынь баьтирлиги кайдай косым эткенин, кайдай коьрим болганын баскаларга айтып белгиледи. Сонь акцияда катнаскан аьр окувшыга 125 грамм ьтпек берилди.

Баьрине де белгили, кайдай кыйыклык пан, кайдай уьйкен баа ман Еньюьв куьни элимизге келгени. Аталыгымыздынь согыс тарихинде энь маьнели, энь бийик орынды Сталинград кала тутады. Онда аьр бир орам, аьр бир уьй уьшин ьткен каты согыслар коьп совет аьскершилерининь йигитлигин, берклигин, бирлигин коьрсетти, коьп яслар сол дав майданда эстеликке айландылар. Ама душпан да бек коркты, еньюьлгенин билдирип, савлай армиясы ман есирге туьсти. Бу тарихли хабарларды аьр класс саьатинде окувшылар, окытувшылар

оьзлери юриттилер. Мысалы, 7 «б» класста «Юзйыллыкка баьтирлик» деген дерис оьткерилди. Класс етекшиси Атюгеева С. Ю. балаларды Сталинград каласынынъ согысы ман туьрли билимлер берип таныстырганда, окувшылар ога бек разы болдылар. Аьне сойтип, окутувшылардынъ кыйыны ман, яваплы иси мен балалар арасында патриотлык сезими, Аталыгы уьшин оьктемлиги оьседди. Тербия ман бирге яслар коьп билимлер де аладылар.

8 февраль – яс баьтирлердинъ эстелик Куьни. Биз ол Куьнди мутпаймыз. «Уьйкен согыстынъ кишкей йигитлери» деген деристи окутувшы Джумакова Ф. Ф. 5-нши «в» класста юритти. 5 «г» класстынъ етекшиси Шоматова Р. Б. Эстелик дерисин оьткеруьвге баьри де кызыклы йосыкларды кулланган эди: айтпага, тематикалы суьвретлер выставкасы, видео эм келисетаган аньлар. Балалар, колларында суьвретлери мен, баьтир пионерлер акында ятлавлар оькыдылар. Кишкей баьтирлерге багысланган деристи Махмудова Ю. И. да оьзининъ 4 «г» классы ман оьткерди...

- Аьлиги окувшылар олар ман яслары тенъ болган согыс балаларынынъ баьтирлигин билмеге эм сыйламага, оьзлерининъ де элге кайдай пайда келтиреегин ойламага кереклер деген ниет пен юритилген ислер, солайма? – деймен мен.

- Оьзек те, сондай маьне салынган. Буьгуьнги эм согыстан сонъгы онлаган парахат йыллар уьшин кишкей баьтирлер яс янын курман эткенлер. Оны баалап билмеген окувшылардынъ юреги элине алал боларма? Тербия исин теренънен алып ойламага туьседди. Сосы ниет пен биз «Меним атам Армия борышын толтырган!» деген фотовыставкалар уйгынладык. 1-8 класслардынъ балалары уьйлериннен аталарынынъ аьскерши суьвретлерин суьйинип аькелдилер. Юзлеринде оьктемлик коьрине эди.

Аталыкты саклавшылардынъ Куьни якыллаганда «Туьзилисте ярасык, согыста куьшли!» деген базласты 3 команда юритти: 10 класстынъ окувшылары, «Юнармейцы» деген школадынъ куьби эм ерли аьскер частьтинъ Армия борышын толтыратаган яслары. Капитан Плужников С. А., тамада лейтенант Габанов С. В. коьп болып келдилер. Ярысты уйгынлавшы Койбаков А. Б. коьп туьрли номерлер мен бу исти кызыклы этти. Билимлерин эм куьшлерин коьрсеткенлей, яслар йырлап та, анъ алатларда ойнап та болмага керек эдилер. Ярысты карап турган балалар, окутувшылар, ата-аналар оьзлерининъ сезимлерин ашык кепте коьрсетип турдылар. Куванышлы аьлде оьткен базласта аьскер частитинъ яслары, коьп куьш салып, енъуьвши болдылар.

Аьскершилердинъ байрам Куьнинде «Йырлар да согыскан» деген инсценировкалы базлас озгарылды. Ол Енъуьвдинъ 75 йыллык мерекесине багысланган эди. 9-11 класслардынъ яслары аьр бир йырга театр йосыкларын косып, озган дав йырларын заманына келисли этип, шынты артистлерден ойнадылар. Йырлар болса маьнеси мен, соьзлери мен, дертли аньлары ман юрекке тие эдилер. Мине олар, мутылып бараган, йырлар: «Тёмная ночь», «Огонёк», «Вальс фронтовой медсестры», «На поле танки грохотали» эм баскалары. Яшавларын эли уьшин дав майданында калдырган аьскершилери бир такыйкалык тыныклык пан сыйландылар.

Базласты бааламага келген жюри биринши орынды 11-нши класска, 2-нши орында 9 «б» класска, уьшинши орында 9 «в» класска берген.

Окутувшылар да бизим школада билим эм тербия исине бек яваплы

аьдемлер. Сосы мен айткан базласларды, класс сабатлерин, кешликлерди шынты юректен озирлемеге шалысадылар. Айтпага, Суюндикова Э.Т., Зарманбетова С.А., Исаева М.А., Атюгеева С.Ю., Джумакова Ф.Ф., Шоматова Р.Б., Махмудова Ю.И., Койбаков А.Б., Курганова, Суюнова З. Т., Сайтова А.Т., Сагиндикова Л.Д., Валиева Э.К., Ахмедова Д.Р.

Республикада ытетаган базласларда да белсен катнасамыз. Мысалы, «Наследники Великой Победы» деген ярыста Суюндикова Э. Т. озининь исин онлайн-формат аьде яклап, 3-нши орынды алды. «Урок Победы» деген тема ман да эки классларымыз 3-нши орынды бийледи.

II. Школадынь краевед музейи

Бизде А. Т. Сайтовадынь бсшылыгы ман краевед музейи ислейди. Излев, экскурсия, уйгышлап куллыклары юритиледи.

Излев куллыгында согыс ветеранларынынь ювыклары ман танысув, керек документларди йййув, архивте, библиотекаларда эм баскалай ерлерде кагытлар ман, китаблер мен ислев. Солай ок балалар илми-практикалы краевед конференцияларда катнасадылар, согыс эм ис ветеранлары ман йолыгыслар озгарадылар.

Экскурсиялар билим алув яктан бек пайдалы йосык, неге десе кызыксынув сезими коьп затларды коьрсетеди. Айтпага, оз авылынънынь шетине кыдырып шыксань да, неше оьсимликлер, неше тереклер, неше куслар коьрмеге болаяксынъ. Каникулда калаларга, тенъизге, тавга йылгага кыдырып барсань, табиаттынь кайдай бай экенин сезесинъ.

Уйгышлап, ярасыклап ислери де кызыклы. Бас деп музейдинь озин дурыс ерлестирув керек. Китаблерди, транспарантларды, шакырув билетлерди, афишаларды ярасыклап билув балалардынь ясыртын талабын, усталыгын алдыга шыгармага болады.

III. Драмкружок «Фантазёры»

Окувшылардынь оьнерлигин ашувга, талапларын уянтувга, саният пан досластырувга деп драмкружок ашылган, «Фантазёры» деген аьлемет аты да бар. Драмкружоктынь яслары Окутувшы куьнине, Ана куьнине, баскалай байрамларга сценалы енъил коьринислер аьзирлеп, туьрли анъларды, ятлавларды, басняларды талаплы кулланып, караганлардан йылы разылык аладылар. Драмкружоктынь етекшиси – Курганова Марина Юнусовна. Ол оззи де саният исин бек суюеди, касиети де танъ, сога коьре сабыр кепте куллык этпеге амалы бар. Окувшыларын кувандырып, кызыксындырып, яратувшылык ушкынларын сезимли оьнерге айландырып болады.

«Фантазёрлар» туьрли ярысларда да катнаспага уьлгиредилер. 2008-нши йылдан алып 4 кере «Театральная мозаика» деген Республика базласларында ортакласканлар. Сол етимислери ушин РД маданият Министерствосы «Фантазёры» атлы драмкружокты биринши дережели Диплом ман савгалаган, 2017-2018 йылларда орыс халк эртегилерининь фестивалинде Сый Грамоталар алганлар.

2020 йыл халклар ара «Астана Гранд-Приз» фестивалинде де биринши дережели Диплом ман белгиленгенлер.

IV. Биюв куьби «Ритмы степи»

«Ритмы степи» деген кружок 2010 йыл бизим школада ашылган. Онынъ етекшиси – Тунгатарова Альмира Орашевна, Дагестаннынъ сыйлы артисти. Бу биюв куьбининъ талабы коьпте усталыкка айланган, сога коьре «Ритмы степи» озине абырай-сый да казанган. Ол республика эм халклар ара баз-ласларда, фестивальлерде йигерли катнасады.

Мысалы, «Очаг мой – родной Дагестан», «Каспий – берега дружбы» деген республикалык фестивальде эм балалар ярысларында «Маленькие горцы», «Энемжая».

2018 йыл «Ритмы степи» Турцияга халклар ара фестивальге барган. Район яшавында да биюв куьби тез-тез катнасады: «День села», «День матери», «День защиты детей», «День пожилого человека», «Новогодний маскарад» эм баскалай байрамларда.

Кружок куллыкларынынъ бас маьнеси: балалардынъ шынты талапларын табув, сол табиаг берген оьнерди оьстирип, юрегин кувантып, школады биткенде аттестатка талабын да косып, янъы йолга шыгарув.

Хабарласувды юриткен Б. Кулунчакова.

Редакциядан билдируьв: «Янлы соьз»

деген кружоктынъ акында макалады

2-нши номерде береектиз.

АБЖЕЙИП ХАБАР ЭСИТИП...

Бир йол ювыгым, Ногай районнан келгенде, меннен сорайды:

-- Сен «Ногайстан» деген кафеде болгасынъма?

-- Аты калай уйкен-ав! Кайда ерлескен ол?

-- Терекли-Мектебинъ Эдиге мен Асанов атлы орамлары йолыккан муыйисте. Онда сенинъ суьвретинъ бар, баскалардыкы да илуьвли тамга. Китаблер де бар...

-- Мен бир зат та анъламайман. Кафеде китаблер мен бизим суьвретлер не этеди экен? Кимнинъ ойына келген ондай зат? – деп адалайман. – Районга барсам ок та кирермен.

Бир айлардан Тереклиге йол шыкканда, кафеде коьрдим. Кирген ерде саьнеде кишкей туькен, азык пан бирге китаблер де коьринеди, сонъ орта боьлмеде бир неше столлар, ер-ерде китаблер, туьрли суьвретлер, олардынъ астында полда яркын ойувлы кийгиз, олтыргыш уьстинде домбыра... Ясырмайман, кайгырдым. Китаблердинъ кайдай сыйы бар эди! Москвадан кийимлер орнына сийрек табылатаган китаблерди аькелемен. Оларды талонлар ман сататаган бир туькен бар эди, талонларды СССР язувшылар Союзыннан аламан. Махачкалада 80-нши йылларда китаб окыйтаганлар коьп эдилер: журналистлер, окытувшылар, доктырлар, юристлер, инженерлер, туькеншилер... Эгер кайдай да бир куллыгымды битирген аьдем болса, разылык орнына савгамды алмайды, оьзине ярайтаган китабти тилейтаган эди. Соьйтип, Расул Гамзатовтынъ, Анна Ахматовадынъ, Марина Цветаевадынъ эм баскалай атлары айтылган язувшылардынъ китаблерин бергемен. Расул Гамзатовтынъ китабин баьри де излейди ол йылларда, боьтен де Москвага бир куллыклары ман баратаган чиновниклер... Заманлар туьрленди, аьдемлердинъ яшавына интернет косылды. Интернет китабтинъ сыйлы орынын оьзине алганын сезбей де калдык, соьйтип, халк китаб туькенлерине сийрек баратаган болды. Аста-аста ол туькенлер ябылдылар. Кимге кыйын болды? Буьгуьн язувшыларга, танъла баскаларга...

Казан уьйден куьлемсиреп яс кыскакылы яныма янасты. Таныстык. «Асият Койлакаева», -- деп атын айтканда уйкен атасын да, районнынъ согыс ветеранларынынъ Советин басшылаган, оьз атасын да, мени мен яслы эди, эскердим. Баьри затты да тиклеп караган сонъ, олтырып хабарластык. Меним соравларыма ол булай деди:

-- Мен коьп йыллар баска ерде яшасам да, анама-атама катнайтаган эдим. Сосы меканда аьелимиз азык туькенин ашты эм аданасым ислеп баслады. Арка кардашымыз, белгили суьвретши, Алибек Койлакаев туькенге «Ногайстан» деген ат береди экен эм онда оьзи ясаган тарихли суьвретлерин де салады. Суьвретлер тез сатылады. 2013 йыл мен районга кайттым эм туькенге маьне берип басладым. Азык туькени мен бирге бу мекан ишинде кафе ашпага суьйдим. Сол мурад пан мене залды кенъейтип, ога бир кишкей зал да косып, яньыдан кухня салып – коьп куллык эттик аданасым ман экевимиз. Кафединъ залына сатлыкка шыгарылган ногай усталарынынъ суьвретлерин, язувшылардынъ китаблерин аз салдык. Бир енъил китаб туькен де эткемен,

эсигин кырдан шыгарып, аьдем де алып, китаблердинъ коьбиси онда. Китаблер азыклар ман бирге туькенде турганын оьзим де аькис коьремен, ама халк онда бармайды, ьнанмассынъ, мунда сат дейдилер. Калай этеекти билмеймен, -- дейди Асият ойланып.

-- Мине залдынъ аьне там бойына китаб шкафлерди ал яде ясат усталарга. Сисели эсиклерден китаблер коьринип тураяк. Аьдемлер мине столларда олтырып, кофе, шай ишип, коьз салган китабти актарып турмага суье боларлар. Кафелер мунда коьп, ама мундай товар ман тек сеники. -- Шкафлар, ушынлайын да, керек.

-- Энди айтшы мага, китаб сатув кайдан эсинъе келди? – дедим мен бек кызыксынып.

-- Бир куьн кафеге мени мен школада окыган кыздынъ анасы Альфира Аджикова келди. «Мунда ногай китаблер де сатпага болаяк», -- деди. «Ким окыйды аьли китаблерди? Бобтен де ана тилинде», -- дедим мен аьжепсинип. Сонъ оьпкелемесин деп костым. – «Карайык, аькел».

Ама сол ойсыз совзлериме аьли де уяламан. Кене де заман мага дурыс ойламаганымды аян коьрсетти. Альфира абай Иса Капаевтинъ, Солтанбек Аджиковтынъ, Сейпу Карагуловтынъ китаблерин аькелди. Олар сатылдылар.

50-30 йыл артта шыккан ногай китаблерди биревлер аькелдилер, олар эскирген эм саргайган эдилер, болса да, аьжейипке, оларды да алган аьдемлер болды. Баска регионлардынъ ногайлары да, Астраханьнан, Черкессктен, Крымнан, Москвадан, Сибирьден, интернет пен пайдаланып, ногай авторларынынъ китаблерин тилейдилер. Аьр аьдем оьзине керегин излейди. Табылса ок та йиберемен...

-- Не мен йибересинъ? – деп сорайман.

-- Ногай почтасы ман, -- дейди Асият куьлип. – Олай дегеним, эртеректен сорастырып ким кайда кетеегин билемен. Аьли яслар токтамай юрип турадылар. Бирев Сибирьге, бирев Москвага, Бирев кобан ногайларына барады. Тилегимди бирев де кайтармаган, мен де зорлык этип, коьп йибермеймен.

Китаблер керек болган сонъ, ногай язувшыларына шыгып басладым. Карашай – Шеркеш республикадан коьп ногайлардынъ китаблери келдилер: Фазиль Абдулжалилов, Суюн эм Иса Капаевлер, Елена Булатукова, Фарида Сидахметова, Тамара Дышекова, Асан Найманов эм баска авторлар. Мурад Аvezов пан Тахир Акманбетов та аькелдилер.

-- Сиз де, Бийке Исхаковна, китаблеринъизди бизге берерсиз, -- деп кафединъ иеси коьзлериме карады.

-- Эм берермен, эм сизден де оьзиме керек китаблерди сатып аларман. «Бактерек» журналга коьп материал кетеди, - дедим сендирип.

-- Бир йол бизге, -- деп узилген хабарын Асият тагы да баслады, -- Амирхан Саитов деген аьдем келген эди. Ол камшылар ясайды экен. Ногайлар бурын камшысыз болганма? Мен де бир нешевин яса деп тиледим. Амирхан айткан куьнине аькелди эм онынъ камшылары тез сатылдылар. Неге десе атка минмеге суьетаган эркеклер аьли аз тувыл.

Солай ок хатынлар да халкынынъ бурынгы куьмис алатларын сатып алмага суьедилер. Айтпага, ногай билезиклер, тоьстуймелер, салпыраган кулакшындар, коньыравлы юзиклер, кусаклар, ийинликлер. Бу затлар Уллы Аталык согысыннан алдын аьр бир аьелдинъ сандыгын да болган. Дав йылларда сувсыз шоьлде ашлык басланып, ногайлар айлак кыйын аьлге келгенлер. Аьне сол

заманларда, халктынъ эскеруывине коьре, аьдемлер куьмис алатларды Кизляр калага элтеп унга авыстырганлар. Коьп йыллардан сонъ Сырт Кавказдынъ туькенлеринде ногай куьмис алатлар сатлыкка шыкты. Мен оьзим де коьрген ерде оларды суьвретке алып, сонъ интернетке салатаган эдим. Соьйтип, бизим неше хатынлар яраганын сатып алдылар. Ногайлардыкы ногайларга кайтып келгенине мен де суьйиндим.

Оннан сонъ халкымыз, боьтен де яслар, тарихке, маданиятка кызыксынып эс бередилер. Кайдай кыйын аьлде яратувшылык иске байланган талаплы аьдемлер ислеп турадылар, олардынъ оьз кеспилерине алаллыгы уьйкен сейирге калдырады. Мысалы, язувшылар, композиторлар, суьвретшилер эм баскалай усталар дайым да тегин куллык этпеге керектей болып яшайдылар. Институтларда ислеитаган аьлимлер де кыйын акына аз аладылар, болса да илми ислерин тасламайдылар. Кайтип аларды сыйламассынъ!

Бизим халктынъ тарихине, адабиятына, саниятына баска миллетлер де эс бередилер. Айтпага, ногай китаблерди Казахстанда, Башкирияда, Турцияда яшаганлар да сорастырадылар, айырым орыслар эм Сырт Кавказдынъ туьрли миллетли интеллигенциясы да кызыксынады.

Мысалы, мен Нальчик калада туькенге кирип турганда эсик бетте бир эсли эркек пен урындым. Ол мага тиклеп карады, сонъ сорады: «Сен ногай кызба?» деп. Мен басымды ийгенде, бизим халктынъ санияты акында коьп мактав соьзлер айтты. Миллети кабардинли, оьзи Университетте коьп йыллар кафедрады басшылаган экен. Тыншаювга шыгаякта оьзининъ орнына Фатима Канаковады (онынъ атасы Карасов Юрий белгили ногай суьвретши) белгилеген. Фатима Канакова бас деп саниятты юритуьвши кандидат атын алган. Сонъ 60-тан артык илми язувларын баспалаган. Аьли талаплы хатын илми докторы болган, Нальчик каладынъ Оькимет университетинде кафедрады басшылайды. Онынъ эки баспаланган монографиясы да ногайлардынъ бурынгы саниятына багысланган, китаблер ярасыклы кепте суьвретленип шыкканлар. Биз де оларды туькенимизде саткамыз. Эки юма ишинде кутылды, халктынъ илми китаблерге эс беруьви – онынъ акылын, билимин аян коьрсетеди. Солай ок ногайлар домбыра сазды бек суьедилен. Кай бирде яслар келип, домбырада ойнап, олтырган конакларга тарихти, бурынгы сазларды эслерине салып кетедилен.

Калайына да, туькенимез «Ногайстан» деген атын аклайды. Оьзек те, кемшиликлер бардыр, мен бизим районда биринши болып кафеде китаблер сатып басладым, коьрим алгандай ер йок. Сога коьре тилеймен, айып этпенъиз, айтаяк ойларынъыз бар болса, коьзиме айтпанъыз, маслагат беринъиз, бирлесип туьзетермиз. Соьзимди битире келип, бизи мен катысатаган баьри де талаплы ногайларга уьйкен савбол айтаман, олардынъ сеними бек баалы мага! – дейди Асият.

...«Ногайстан» туькени меним эсиме озган йылларды, баска оькимет яшавын салмай коймады. 20-ншы юзйыллыктынъ 74-75-нши йылларында Махачкалада ана тилинде ызлы ызыннан эки юка китаблерим шыктылар. «Дагкниготорг» деген туьзилеис янъы баспаланган шыгармаларды миллет районларга сатпага йибереитаган эди. Солай болганга мен Ногай районга барып, 20-30 китабти туькеннен оьзиме сатып алдым, халк та бизим китаблерди туькеннен алатаган эди. Москвада орыс тилинде китабинъ шыкса, оны оькимет

оьзи туьрли областьлерге, республикаларга сатлыкка йибереди, Махачкалага да бир аз келеди. Эситкенлей ок туькенге ювырамыз...

Абли яшав баска. Дагкниготорг йок, китаб туькенлери де йокка эсап. Оьки-меттинь куьши мен бир 250 тиражлы китаб шыгарасынь, уьйинье аькетесинь, сонь оны кайтип сатаякты билмейсинь. Сосындай аьлде бир туькен азыклар ман косып китаблер сатады деген хабар юреди. Аьжейипке каласынь, ол зат калай болады экен деп. Болады экен, эгер туькен иесининь басы аьруьв ислесе. Йигерлик те, аьрекетлик те, оьз халкынынь маданиятын суьйип билуьв де, бизнес юритип бажарув да «Ногайстан» туькеннинь иеси Асияттынь канында бар. Оннан сонь туькени мен кафеси бир аьлемет оньайлы ерде ерлескен. Бу талаплар косылып, аьлиги заманга келисетаган аьдем кылыгын тувдырган.

Мага да «Ногайстан» кафединь пайдасы тийди: бир неше китаблеримди, «Байтерек» журналдынь неше номерлерин сатып бердилер, оьзим де неше китабти сатып алдым. Мысалы, Басир Абдуллиннинь «Кыр баьтирлери» деген ялгыз бир китабин бу туькеннен таптым, Елена Булатуковадынь хабарларын эм эртегилерин, Айдемир Мурзабековтынь, Борис Иналовтынь ятлавларын, Москвада 1979 йыл шыккан «Ногайские народные сказки» деген китабти (оны туьзген эм орысшага коьширген Аждаут Ногай), оьзимнинь ногайша шыккан бир китабимди, Джалалдин Шихмурзаевтинь китабин суьйинип алдым. Булар баьри де коьпте шыккан, кагытлары эскирген китаблер эди. Биревлер аькелген. Савболсынлар бу заманга дейим тасламай саклаганга! Наьсип консын уьйлерине!

Асиятка яшавында, исинде коьп йигерли уьмитлер, акыллы планлар эм коьп етимислер йорайман!

Хабарды юриткен Б.Кулунчакова.

Жалк авызлама байлыгы

ШОРА БАБТИР

(эпос)

Кырым ногайларында яшаган Шора деген яс йигиттинь Карагер деген макталган аргымак аты болады. Сол аргымакка Актаждыдынъ Али-бий деген мырзанынъ коьзи кызады. Шора уьйде йок куьн Актаждыдынъ Али-бий келип Шоранынъ атасы карт Нариктен атты тартып алып кетеди. Шора уьйине кайтканда, карт Нарик улына болган затты айтып толгайды:

Актаждыдынъ Али-бий,
Ат белине минген бий.
Ат белине мингенде,
Ылав ала шыккан бий.
Элдинъ шети Нарик деп,
Карт Нарикке келген бий.
Актаждыдынъ Али-бий келди деп,
Авлагына карт Нарик,
Суьйреп отав кондырды,
Емегине карт Нарик,
Семиз койлар сойдырды.
Сувсынына карт Нарик,
Аракы-балалар куйдырды.
Отавына туьспеди,
Койынынъ этин емеди,
Аракы-балын ишпеди.
Ат уьстиннен акырып,
Ылав сорай турды бий.
Аргымактан алтав бердим – алмады,
Ебеден етев бердим – алмады,
Ел-етпести ете бердим – алмады,
Кус-етпести коса бердим – алмады.
Доьрт туягы тагалы,
Куйрыгы-ялы кыналы,
Бозды бердим – алмады.
Эриккенде дабыр бузаган,
Шапканда майтак озаган,
Бар оьнери мынъ йылкыга биткисиз,
Кулагына камыс бойлап еткисиз,
Туягына шойын наллар туьткисиз,
Карагер сенинъ атынъды,
Тартып алып кетти бий.

Картлыгым карсы алдыма келгенде,
Яслыгым бу басымнан оыткенде,
Камышысын дув басыма тартты бий,
Кылышын кыл мойныма артты бий.
Анань Менъли-сылувга
Коккиректен кетпес соьзлер айтты бий,
Аданасынь, Лалюге,
Темирден сувык соьзлер катты бий.
Бу корлыкты коьргенде,
Каршыгадай эки коьзим кайнады,
Актажыдынъ Али деген бийлери,
Аягынынъ астында
Таптав этип олтырды.
Сагагына болат кылыш салмасанъ,
Шырылдатып оннан оышим алмасанъ,
Эсебий улы Нариктен
Улан тувмай кыз тувдынъ.

Бу соьзлери эситкен сонъ, Шора каарланып булай толгайды:

Ел-етпесим аькелши,
Авым тартып минейим.
Алдаспаным аькелши,
Аш белиме илейим.
Ак куьревкем аькелши,
Оньшенъ этке киейим.
Актажыдынъ
Оьктем кеткен бийлерин
Кувып барып етейим,
Туврам-туврам этейим,
Тувраган эттей этейим.
Боблик-боблик этейим,
Бобриккен койдай этейим,
Бобридей алып йыртайым,
Бобрктей алып киейим.
Бу айтканым этпесем,
Нарик улы мен Шора,
Анамнан арам тувган болайым.
Карланды баьтир, карланды,
Каты яман шамланды,
Бугызланды, бувсанды,
Буздай темир курсанды.
Ел-етпес ийги атты минди энди,
Кус-етпес аьруьв атты етти энди.
Бу кеткеннен кетти энди,
Оьгиз тоьбе бойында,
Йобней байдынъ юртында,
Али-бийге етти энди.

Шора:

Ассалам алейкум,
Актаждынынъ Али-бий,
Карагер аьруьв аттынъ басына
Калай сыйды ноктанъыз?
Актаждынынъ Али-бий,
Ат белине минген бий,
Бизим атай Нариктинъ,
Отавына туьспединъ,
Аракы-балын ишпединъ,
Койынынъ этин емединъ,
Ат уьстиннен акырып,
Ылав тилеп турган бий.
Карагер меним атымды,
Тартып алып минген бий.
Бий увылы, мен сага,
Ел-етпесим берейим,
Кус-етпесим берейим,
Янынъдагы бу куьнде,
Яв алдында оьлейим,
Яв алдында оьлейим,
Айткан соьзге келсене,
Карагерим берсене.

Шорадынъ яхшылык пан тилевине Али-бий оьктемлик этип, булай толгайды:

Мен мендир мен, мендир мен,
Ян кутармас эрдир мен,
Кан таспалы бу куьнде
Карагерди бермен мен.
Экиди берип бирди алмак,
Сенинъ исинъ тувыл ды.

Шора:

Актаждынынъ Али-бий,
Кобшерли тавга коьшкен бий,
Кобк арайга конган бий.
Актажыдан атланып,
Бизим атай Нарикке,
Конаклыкка туьскен бий,
Атам меним Нарикке
Камышынынъды тарткан бий,
Кылышынынъды кыл мойнына арткан бий.
Меньли-сылув анама
Кобкиректен кетпес соьзлер айткан бий,
Аданасым Лялюге,

Темирден сувык соьзлер айткан бий.
Карагер меним атымды,
Тартып алып минген бий.
Бий увылы, мен сеннен,
Бир тилеймен – бермейсинь,
Кояп тилеймен – коймасынь.
Балшыбынын оьлтирмей,
Балын калай ашарсынь?

Али-бий:

Кояшерли тавга шык, Шора,
Кояркиньди сенинь коьрейим.
Кояк куьбенъди кий, Шора,
Оьнеринди билейим.
Кояшерли тавдан артылма,
Али-бийге катылма,
Кояшерли тавдан артылсань,
Али-бийге катылсань,
Оьлгенде яман оьлерсинь,
Кара ердинь туьбине,
Бир йоклавсыз кетерсинь.

Шора:

Актажыдынъ Али-бий,
Агынлы сувдан дели бий,
Арапа тавдан
Сенинь коьньилинь бийик бий,
Эл ишинде сыйлы бий,
Кояптен коьньилинь толы бий,
Саклавым меним сан ды деп,
Кояп мактанма, Али-бий.
Саклавынь сенинь сан болсын,
Сан етпеген коьп болсын,
Сен саклавдан куьсерсинь,
Карагерим аьруьв атган туьсерсинь.
Карагерди аларман,
Сенинь кимик кызыл шашпав ханларды,
Сапалдас пан колга алып,
Кылышыма йонарман.

Соннан сонъ экеви ок атыспага баслайды.

Яс сорасть бий минен
Атыспага яй мынан,
Яс уьйкени бий болды.
Бийдинь аткан огы

**Шорадынъ иер касына кадалды.
Нарик улы Шора атты,
Омрав ярып ок тийди,
Актаждыдынъ Али-бий,
Онъкасыннан йыгылды.**

Нарик:

**Анав кара коьринген,
Карагус кара тувыл ды,
Хан казагын оьлтирген,
Каьдемсиз бизим Шора увыл ды.
Каьдемсизди каты кайрап йибердик,
Бу языдынъ бойында
Тоьре тувыл,
Кара оьлтирген кутылмас.
Меним улым эр Шора,
Кайда мекан этер ол?**

Шора озининъ Крымда тыныш туралмаягын билип, кашпага азирленеди.

Шора:

**Актаждыдынъ Али-бийи оьлген куьн,
Ак давыттай
Уьйкен коьли буьлген куьн,
Такья боьрким сынган куьн,
Окада аксам болган куьн,
Булганып оьрис эткен куьн.
Булгыр тавдан оьткен куьн,
Каьрип атам карт Нарик,
Кагай сарда каткан куьн.
Кандавызым коьгалма,
Кайратлы куьнде илермен,
Яс юрегим тебинме,
Яхшы тилек тилермен.
Кылышым кыннан коьп шыкпа,
Кызыл таска билермен.
Анам каьрип мунъайма,
Элимди Касай коьлге элтермен,
Ак Лаьлювим мунъайма,
Кавгалы куьнде етермен.
Алганшыгым куьрсинме,
Куьмидеги бабанъа,
Боьлек савкат этермен.**

Соннан сонъ Шора кайда кетейим деп юргенде, бир кере туьс коьредди.

Туърсинде Казанга барган болады. Соннан сонъ Шора Кырымнан кашып,
бас тасалар уьшин Казанга кетуьвге бел бувады. Сол ой мынан атасына келип,
булай толгайды:

**Ал-ал атам, ал атам,
Ал савлык пан кал атам,
Актажыдынъ Али-бийин оьлтирдик,
Басымызга кетпес баьле келтирдик.
Казан деген эл бар деп,
Бас тасалар ер бар деп,
Казналы Кырым калдырып,
Казак шыга бараман.**

Нарик:

**Бар-бар, балам, бар, балам,
Барганда бактынъ ашылсын.
Казан деген эллердинъ,
Капысы куьнлик ерден ашылсын.
Тартпалы бесик таянган
Танъ манъы ман уянган,
Туьн уйкысын доьрт боьлген,
Айры эмшектен суьт берген,
Меньли-сылув ананъа
Бир йолыга кет, балам.**

Анасына барып, Шора:

**Ал-ал, анам, ал, анам,
Ал савлык пан кал, анам,
Актажыдынъ Али-бийин оьлтирдик,
Басымызга кетпес корлык келтирдик.
Казан деген эл бар деп,
Бас тасалар ер бар деп,
Казналы Кырым калдырып,
Казак шыга бараман.**

Меньли-сылув:

**Бар-бар, балам, бар, балам,
Барганда бактынъ ашылсын,
Казан деген эллердинъ
Капысы куьнлик ерден ашылсын.
Алганшыгынъ Аьруьвге,
Бир йолыга кет, балам.**

Хатынына барып, Шора:

Ал-ал, Аьруьв, ал, Аьруьв,
Ал савлык пан кал, Аьруьв.
Актаждынь Али-бийин оьлтирдик,
Басымызга кетпес корлык келтирдик,
Казан деген эл бар деп,
Бас тасалар ер бар деп,
Казналы Кырым калдырып,
Казак шыга бараман.

Алтын (Аьруьви):

Ай не болгай, куьннен сонъ,
Куьн не болгай, айдан сонъ,
Аланъгар коьзли ак шортан,
Ол не болгай экенди,
Анасы айдын тенъиз,
Коьден сонъ.
Кара лашын ол айван,
Не кумсагай, не егей,
Эдилден коьк шоьплеген
Казы мынан кувдан сонъ.
Бийдайык кус ол айван,
Зарнап коькке шыгалмас,
Шетке биткен эки кыяк
Нувдан сонъ,
Эгирсектей оралып биткен
Коьк орай,
Байлардынъ ийти отлар
Малдан сонъ.
Бай уьйиннен той таркар,
Онъ яктагы эки тотай кыздан сонъ,
Тобьркинлеп келген бай кызы,
Тиркемеге тана таппас экен ди,
Айыры туяк малдан сонъ.
Мактаншылык болмайды экен,
Даьвлет бастан тайган сонъ.
Баьтиршилик болмайды экен,
Элесленген эки аргымак
Аттан сонъ.
Менарасы булытка еткен коьк сарай
Емсик болган экен ди,
Тобьбесиннен даьыл урып
Бузган сонъ.
Кубырсыган шешекей,
Куврай болар, солган сонъ,
Кубылама дарие,
Шуьберек болар тозган сонъ.
Кубырсыган аьруьвлер,

Куртка болар экен ди,
Заманыннан озган сонъ.
Атан екпен нардан сонъ,
Казы емен ялдан сонъ,
Эрге барман сеннен сонъ.
Куыйменьлескен коьп яман,
Котанлы койга кол созып,
Корлыгын коьп тийгизер,
Сеннен сонъ.
Ала кет ием, ала кет,
Ат ялына сала кет.
Артынънан сансыз дабыр кувганда,
Алдынънан сары сазлар бувганда,
Алтын атлы аьруьвди,
Курманлыкка шала кет.

Оннан сонъ Шора кетеекте, атасы ога булай толгап, уьгит береди:

Аksam шактан атланып,
Талпынып Тарлан тавдан оьтпе сен.
Казандагы Казы-Герей ханлардынъ
Капысынынъ карсы алдында турма сен.
Казандагы картлардынъ
Тилегин кери салма сен.
Казан элде хан болсанъ,
Хабарынъ элге дан болса,
Картайганда атанъды,
Бир йокламай койма сен.

Шора элден шыгып бараганда, сувдан келеяткан бир келиншек ушырайды.
Шорадынъ савытланып бараятканын коьрип, келиншек толгайды:

Келиншек:

Кара-каска аьруьв атка олтырып,
Кандавызга сансыз йебе толтырып,
Мергенинъди онълы-соллы терис илип,
Окалы шепкен онъ кийип,
Онъ колынъа кус алып,
Яргалыктынъ бойы мынан атланып,
Явлардынъ карсы алдына айланып,
Экилл1иден эл таслап,
Тоьрем, кайда барасынъ?

Шора:

Тоьре тувыл караман,
Анадан эгиз тувмай дараман.
Асылымды сорасанъ,
Ноекис улы тамаман,

**Оъз атымды сорасанъ,
Нариктен тувган Шораман.
Казанды табыр аьскер алды деп,
Каты яман бараман.
Мен барганша Казанды
Табыр аьскер алмаса,
Айдап йолга салмаса,
Казналы юрт Казыннынъ,
Каласынынъ туьбинде
Таска соккан
Темир шеге боларман.**

Солай этип Шора Казанга барып етеди. Оны Сарай кызларынынъ бириси коьрип, толгайды:

**Казаннынъ саф орамын оьткенде,
Сарайдынъ карсы алдына келгенде,
Астындагы Карагери суьрникти,
Басындагы сувсар боьркин туьсирди,
Каркырадай кара айдары коьринди,
Ай бети ала коькке атылды.
Сосы келген мисаьпир,
Актажыдынъ Али-бийин оьлтирген,
Алидинъ Арыслан атлы бийине,
Кетпес корлык келтирген,
Хан ялалы кайратлы,
Шора болар усайды.**

Шора Казанга кирип те, хан сарайына токтамай, Казаннынъ бир шетинде яшаган Сали атлы картка барып, булай толгайды:

**Салам болсын сизлерге
Эй Сали карт, Сали карт,
Салам бердим Сали атай,
Алмайсынъма конакка.
Ян авырып сен мени,
Ала койсанъ конакка,
Атанъ юрты Казанга,
Калабалык ис тувса,
Мыйыгым-муртым коьтерип,
Мен саларман йорыкка.**

Сали карт:

**Сексен беске келгенмен,
Сексен баьтир коьргенмен.
Токсан беске келгенмен,
Токсан баьтир коьргенмен.
Эндигиси бу куьнде,**

**Токсаннан тогыз обтип бараман.
Ким экенинъ биле алмай,
Кайран болып тураман.
Ынамынъды айташы,
Асылынъды толгашы.**

Шора:

**Мен аргын ман, аргын ман,
Ак сункардай каргый ман.
Асылымды сорасанъ,
Ай тамгалы Тамаман.
Аргы атамды сорасанъ,
Астынъ улы Бай-газы,
Онынъ улы эр Тоблек,
Нарик улы Шораман.
Бу куынгиди сорасанъ,
Солтан коьлде яшаган,
Эл хайырын ашаган,
Сали карт сенинъ улынъман.**

Сали карт:

**Уьйге кир деп айтпага,
Карт атанънынъ шайы йок.
Шайын айтып кайтейм,
Шайына салар майы йок.
Оьтпеги йок, тузы йок,
Увылы йок, кызы йок.
Пакыр мискин агайман,
Коккирегим сырылдап,
Юрегимде майым йок,
Дунья мынан пайым йок.
Уьйге кирип сен, балам,
Карт ананънынъ колын ал.**

Оннан сонъ Шора Сали карттынъ уьйинде тогыз йыл яшайды. Бир куьн Сали Шорады баьтирлердинъ йьйынына алып барады эм обзи булай толгайды:

**Нелер йок та, нелер бар,
Бу йьйыннынъ ишинде,
Туьрли-туьрли байлар бар,
Туьрленмеген баьтир бар.
Сыралы коьлде сунъкар бар.
Сув ишинде булан бар,
Казан сарда Шора бар,
Ынанмасанъ, кара бар.
Булай, булай, булай бар,
Муннан да уьйкен сарлар бар,
Секерли коьлде сунъкар бар,**

Сув ишинде мажар бар,
Мажар баста Ибан бар.
Элден алым алдырмас,
Ийги тувган Мамай бар.
Дегершиги языда,
Тентек коьшкен ногай бар.
Ханда Камбар улы бар,
Оьзден болсань онда бар.
Биелер минип, той эткен,
Тавда Казый мырза бар,
Шешен болсань онда бар.
Кырымда Аьруьв-Али бар,
Ага болсань онда бар.
Шылбырлы суьнъги колга алган,
Кары авызына таянган,
Салидинъ улы Шора бар.
Эки касынынъ арасы,
Сынык суьем эли бар,
Ынанмасань – кара бар.

Бу йыйында, согыска бараяк алдында сыйланып, завык этип олтырган баьтирлер Шорады коьрмейдилер. Соннан сонъ, Шора оьпкелей берип, оларга карап булай толгайды:

Кулыншак пан Алыншак,
Мактанмага бек кушак.
Сали карттынъ уьйинде,
Мен тогыз йыл яшадым.
Мен келгенли тогыз йыл,
Танымады биринъиз,
Халк айткандай бар экен,
Ойсыз экен ханынъыз.
Бу Казаннынъ ханы бар да, даны йок,
Кадысы бар да, тоьре йок.
Коьремен де, билемен,
Аракы – баллар тилемен.
Казан басып яв келсе,
Не этеримди билермен.

Соннан сонъ Кулыншак баьтир намысланып, булай толгайды:

Саар танънан билинген,
Сапи ханым бийкединъ,
Сарайынынъ карсы алдына келгенде,
Карагер аьруьв аты суьринген,
Нарик улы сенме эдинъ?
Саадат коьлде яйлаган,
Тогыз йыл

**Конак болып яшаган,
Нарик улы сенме эдинъ?
Садакты белге илмединъ,
Саклык мынан юрмединъ,
Саксызлыкта таныскан,
Нарик улы сенме эдинъ?**

Соннан сонъ Кулыншак йолдасларына карап, булай толгайды:

**Аргымакты арпа берип,
Тал курыкка байланъыз.
Аянъыз бан сыйпанъыз,
Кыставлыда, кыйында,
Татар атка йол берип,
Танавыннан кан келип,
Тарбайып йолда турса – коьрерсиз.
Казаннынъ алды боз камыс,
Эндигиден сонъыра,
Калынлыкта коьрерсиз.
Сырага келген баьтирге,
Шынъ аягын куйынъыз,
Сырадан орын беринъиз.
Казан атлы шаарга,
Шуркылдаган авыр аьскер толганда,
Карап турса – коьрерсиз.**

Шора:

**Кабыргама биткен бавыр эт,
Каным тоьгер усайды.
Кабыргамнан кан шыкпаган суьекке,
Кетер кус уялар усайды.
Аьзизлеген бу яным,
Бу Казаннынъ оьзи уьшин
Шейит кешер усайды.**

Соннан сонъ Шора Сали карт уьйине кайтады. Эм онда яшап калады.

Ама Крымда калган атасы Нарикти хан язалап, тиленшиликке калдырган. Нарик карт тиленип, эл кыдыра юре, Казанга келип шыгады эм булай толгайды:

**Казна, казна мал келсе,
Казнашы, каражылар суьйинер.
Капы алдына яв келсе,
Кулыншак мынан эр Шора
Кара канга боялар.
Сондай болган баьтир Шора атасы,
Эндигиси бу куьнде,
Кырсавлы шелек колга алып,
Элден-элге кыдырар.**

Шора атасын разылатып, узатып йибереди. Соннан сонъ Казан уьстине яв келеди. Бу согыста Шора баьтир йигитлерше согысып, Карагер аты ман Эдил сувына батып оьледи.

Куьнлерде бир куьн Шорадынъ анасы баласын излеп, Казанга келеди.

Ол Казан юрип, коьринген биревден Шорады сорайды. Ама Казанда аьр кимнинъ басы айланып, Менъли-сылувды эске-санга алган киси йок.

Ахырында ол булай толгайды:

Менъли-сылув:

**Атан туье акырып,
Боз тайлаклар бозласып,
Ынъыраса турган куьн.
Шорам минген Карагер,
Уьш ымтылып куьрсинип,
Кара сувга баткан куьн.
Зыяда ялгыз Шорады
Коьрдинъизбе, бийкелер?**

Бир кыз:

**Ай, куртка, ай куртка,
Куржын илип мойнынъа,
Сен де неге келгенсинъ,
Бу кыйынлы Казанга.
Тири болып юрсенъ де,
Сен ше каьрип оьлгенсинъ.
Бизге кыйын келген сонъ
Сен де кимге керексинъ.**

Менъли-сылув:

**Каршыгадан тувган туйгындай,
Ханымнан тувган солтандай,
Агалар диван эткен
Айдыны кара тоьбедей,
Кабыргадан ол оьзи,
Артык шыккан суьбедей,
Шаркка биткен суьеги,
Аьр бириси аршындай,
А, бийкелер, тотайлар,
Кайсынъ увыл тапкансыз
Казан сарда дувлаган,
Кан яралы Шорамдай?
Колымдагы оймагым,
Ак куьмистей тырнагым,
Экиси бирдей майырылып,
Сол корлыкка коьне алмай,**

Дуныяга бетим берип юре алмай,
Ботасы оьлген туьедей,
Бозлай-бозлай келгенмен.
Кан яралы Шорамнынь,
Оьлгенин буьгуьн билгенмен.
Бу Казаннынь картыннан,
Сораганнан пайда йок.
Магазыга кирейим,
Абыл-Касым яс сокта,
Ога барып сорайым.
Абыл-Касым яс сокта,
Мени карап коьрсене,
Кан яралы Шорамнынь
Бир хабарын берсене.
Абыл-Касым яс сокта,
Оьзи айтып куьйлейди.

Абыл-Касым:

Ай, ай, анам, ай анам,
Ай йыгылган усайды,
Куьн йыгылган усайды.
Ай да, куьн де косылып,
Тень йыгылган усайды.
Карт атасы Нариктинь,
Бели сынган усайды.
Меньли-сылув анайдынь
Коьзи шыккан усайды.
Баьрин айтып нетейим,
Сенинь улынь эр Шора
Он сегиз йыл бу Казанда дав этип,
Баьтирлигин дан этип/
Ахырысы, аймедет,
Сувга кеткен усайды.

Меньли-сылув:

Ай, ай куьним, ай куьним,
Сувга кеткен усайды,
Кан яралы Шора улым,
Кайгынь мынан кыйынынь,
Эстен кетпес ок болдынь.
Йок болдынь, Шорам,
Йок болдынь.
Энди калай этейим?
Ботасы оьлген туьедей,
Бозлай-бозлай кетейим.

Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
Россия язувшылар Союзынынъ
агзасы

ТЕРБИЯЛАВ ИСТЕ НОГАЙ ЭРТЕГИЛЕРДИНЪ ОРЫНЫ

«Эртеги - ол бийдай буъртиги, оны ман бала яшав аьллерин сынаиды» деп айткан В.А.Сухомлинский. Уллы фольклоршымыз Ашим Сикалиев язган: «Ногай халкынынъ шыгарган эртегилери бек коьп. Ногай эртегилери, баска халклардынъ эртегилериндей болып, уьш туърлиге боьлинеди. Биринши туърлиси саьарли (волшебный), экиншиси айванлар акында эртегилер, уьшиншиси турмыс эртегилер. Аьдемлер бас деп эртегилерди айванлар, януварлар акында шыгарып, айтып баслаганлар. Ол заманда халктынъ коьбиси аньшылык пан каьр шеккен. Соннан себеп олардынъ куьнделик хабарлары аньшылаган арслан, каплан, аюв, боьри, кабан, туьлки, коян, карагус, боьдене акында болган. Ногайдынъ саьарли, аьжейипли эртегилери халкымыздынъ бек эрте замандагы яшавын ярасыклы, оьткир соьзлер мен суьвретлейди... Халк суьйген баьтирлери: ярлы аьдем, уьш кардаштынъ энъ кишкейи, оьксиз кыз, йолдасына алал яс эм баскалар. Олардынъ душпаны -- байлар, оьгей балады коьрип унамаган оьгей ана, ськ

ата, огырсыз аьдемлер, куьшли давалар, обыр курткалар, аздаалар. Эртегишилер келеекте ярлылар ханларды, байларды енъеегин, аьдем баласы ер астына кирип алтын табаягын, сув астында юзеегин, коькте ушаягын, олтырган еринде баска кыралларда не затлар болаганын коьреегин, авыр мараздан оьлип кутылган аьдемлерди уста эмшилер тирилтеегин де айтканлар. Булардынъ баьриси де халктынъ мырады эди. Соьле болса халктынъ эртедеги мырады толган».

Ашим Сикалиевтинъ эртеги акында ойлары ата-бабаларымыздынъ мырадлары яшавга энгенин коьрсетеди. Окувшылар алдынгы эм аьлиги яшавды тенълестирип, ой токтастар этип уьйренедилер. Аьлиги яшавды баалап, тоьгерекке нурлы, таза коьзлери мен карамага ниетлейдилер.

Эртеги суьймеген бала йоктыр яшавда. Биз оьзимиз де тетейлердинъ эртегилери мен оьскенмиз. Бала эртеги дуньясында яшамага болады, онынъ баьтирлери мен сукланып, олардан коьрим алып, неге десе баладынъ ишки дуньясы аьли де асалыкка толы, ол аьлеметликке ьнанады, яхшылык яманлыкты дайым да енъетаганына сенеди. Неге десе аьр бир эртегиде дайым да куьресте яшайтаган эки якта эки зат – олар яхшылык эм яманлык. Аьдем ер юзине энгеннен алып акылында сол затларды саклайды эм ийги зат алдыда

болаягына сеним аяр кимнинъ де юрегинде яшайды. Сол ынанув заманлар ман беркий береди. Сонынъ ушин эртеги кушли эм ога балалар бек ынанадылар. Юмартлыкты коьрсететеган эртеги баьтири ыспайы, кушли болганы балага бек баалы. Ол халкка якласатаган палван яде домбак, кызганыш байды тапкырлыгы ман, акылы ман енъген ярлы йигит. Кайсы аьде де баладынъ суьйикли баьтири енъувши болып шыгады. Соннан себеп балалар эртеги баьтирлерин суьедилер, оларга усамага шалысадылар, эртеги баьтирлерин аса дуныясыннан ушын дуныяга коьширедилер. Эртеги балага биринши тербия негизин салады, эртеги мырадларды уянтады, ол балага биринши баьтирлик сезимлерин савгалайды, оны йигерли, туврашыл, алал болмага уьиретеди. Эртеги баладынъ ишки дуныясын мукаят та бай эм терен этпеге амал береди. Бала шакта айтылган эртеги онынъ эсинде оьмир бойга сакланады.

Ызгы йырма йыллардынъ ишинде элимизде болган туьрленислер тербиялавды да коьзгадылар. Яс оьспирди тербиялавда ата-бабалардан калган амалларды мутпай кулланувуьмыз аьлиги заманда бек керекли деп ойлайман. Сол амаллардынъ бирисине халк эртегилери киредилер. Оькинишке, аьлиги заманда ана тилимизди йоймага турганда, тоьгеректи орыс эм шет эллердинъ мультфильмлери бийлеп алганда, ногоай халк эртегилерин балалар бавыннан уьиретпеге, окумага, оларды инсценировка этип коьрсетпеге бек керекли болады. Неше йыллардан бери эртегилер балаларды тербиялавда уьикен орынды алып келедилер, олар куллыкшы болмага, таза намыслы, кушли, оьткир болмага уьиретедилер. Аяр бир эртегиде дерис бар эм сол дерис балаларга кызыклы этип берилген.

Бизим ата-бабаларыьмыз эртегилер мен балаларга аьдетимизди, хасиетимизди, яшав сулыбын, тоьгерекке каравын бермеге шалысканлар. Эм аркадан-аркага сосы байлыкты алып барганлар, а аьли болса бизим борышыьмыз -- сол уллы байлыкты асыл кебинде, бир туьйирин де шашпай, мутпай балаларга коьрсетпеге, уьиретпеге, анълатпага туьп маьнесин. Меним бала шагымдагы эртегилерим аьлиге дейим де эсимде турадылар эм мен тетемнен эситкен эртегилерди окувшыларыма айтпага суьемен. Сол 70-80-нши йылларда биз, балалар, албаслыга, елмавызга, ак куртка, кара куртка деген персонажларга бек ынанып, олардан, акыйкатлай да коркатаган эдик. Албаслыдынъ шашынынъ бир кесегин куран арасына салып койганлар эм сол шашы турган уьйде албаслы ислеьп, шашын куран арасыннан алмага заьр болган. Соньында уьй иелери уьйде кызын калдырып, базарга кеткенде, албаслы кишкей кыз баладан шашын тилеп алып, кызды казанга таслап кеткен деген эртегиден бек коркатаган эдик. Куллыкка уьирететеган эртегилер ишиннен эсимизге синьип калган алма йыйнамага кеткен уш кыздынъ акында эртеги. «Бурын-бурын заманда, бурны йыртык заманда атай ман тетей яшапты, олардынъ уш кызлары болыпты. Бир куьн атай уьйге кирип, кызларына: «Аркамды касысаньыз калай аьруьв болар эди!» -- деп тилегенде бир кызы да айтканын этпейди, ислеятырмыз деп сылтавлайдылар. Курткасы болса картынынъ аркасын касыганда, ерге дыгырып-дыгырып кызыл алмалар туьседилер. Алмады алмага ювырган кызларга атасы: «Алма керек болса, дорбаларынъызды алып, орманга барынъыз!» -- деп йибереди. Сол кетуьви мен тынълавсыз кызлар кетип, елмавызлардынъ уьйлерине карсы келип, не кыйынлыкларды, не сынаьларды да оьтедилер. Эртегидинъ энъ ызында кызлар эткен терисликлерин анълап, ясы уьикенлердинъ соьзлерин бир де

ерге туьсирмеекке ой токтас этедилер. Сондай эртегилерди коьп айтатаган эди карт тетемиз. «Манак кызларды, эриншек кызларды киев алмайды, олар наьсипсиз боладылар. Эрте турып, коьп куллык эткен кызлар энъ ыспайы, энъ акыллы ясларга киевге барадылар!» -- деп айтатаган соьзлери тап туьнегуьн айтылгандай эсиме туьседилер. Бир йигиттинъ анасы увылына келин излегенде: «Ун ийлегенде ун тактадынъ уьстинде уны калган кызды тап!» -- деген дейди. Коьп кызлар ун тактада калган ун увакларын кыршып яска бергенлер, тек биреви: «Меним ун тактамда бир туьйир де ун калмаган, ол тап-таза!» -- деп айткан. «Эне сол меним келиним болсын!» -- деген йигиттинъ анасы, кыздынъ тазалыгына сукланып. Калай коьремиз, ногай халк эртегилерде куллыкка уьйретуьв темасы ашык сезиледи.

5-6 классларда авызлама халк яратувшылыгына мектебте 5-6 саьат бериледи, солардынъ ишинде эртегилерге айырым маьне берип окутпага шалысамыз.

«Карлыгаш эм ширкей» деген «Айванлар акында эртегилер» куьбине киретаган эртегиде балалардынъ коьз алдына аьдемнинъ алал досы карлыгаш эм ырыя ширкей келедилер. Айванлар аьдем тили мен соьйлейдилер, сол саьарлик балалардынъ юреклерин аьлеметликке толтырады. Эртегидинъ карсыласлыгы карлыгаш пан йыланнынъ эм карлыгаш пан ширкейдинъ арасында. Балалар карлыгаштынъ аьдемге якласканына суьйинедилер, онынъ акында айтып баслайдылар. «Не уьшин карлыгаштынъ куйрыгы айыры болганын аьли биз билдик! Карлыгаштынъ уясы бизим уьйдинъ каралдысында бар, оны бузбага ярамайды!» - деп оьзеленеди балалар. Ырыя ширкейди балалар суьймейдилер, карлыгаш онынъ тилин суьырганына суьйинедилер, ол болмаса йылан аьлиге дейим де аьдемди тислеп канын сорып тураяк эди деп. «Язда сокыр шыбынлар аьдемнинъ канын сорып ашувын аладылар», -- деген соьзлерди окувшылардан эсitemиз. Йылан, карлыгаш эм ширкейдинъ соьзлерин окувшылар рольлер мен окыйдылар. Дерис ызында соравлар салып, оларга окувшылардан яваплар аламыз эм олардынъ оьз ойларын тынълаймыз. Окувшылардынъ яваплары сукландырадылар: ырыя болмага ярамайды (ширкей), ысылдап келип тислемеге ярамайды (йылан), аьдемге алал болмага керек (карлыгаш). Балаларды тербиялавда сосы эртегидинъ маьнеси уьйкен. Аьр язлыкта балалар тереклерге уялар, ас салатаган тепшеклер ясап, канатлы досларын хош коьрип аладылар. «Куслар -- бизим дослар» деген ой язбаларын язадылар. Айванлар акында «Туьлки эм боьдене» деген эртегиди аьлим Джалалдин Шихмурзаев йыйган «Ногай эртегилер» деген йыйынтыгыннан аламыз. Ол эртегилер бойынша окувшылар уьйде борыш этип «Мага яраган эртеги» деген ой язбаларын язбага боладылар. Балалардынъ коьз алдына бурынгы яшавды аькелмеге болады: хан, термелер, коьп йылкылар, отар койлар, оларды багып юрген койшы. Соны ман бирге айванлардынъ аьдем тилинде соьйлевлери мен кызыксындырув. «Туьлки эм боьдене» деген эртеги мен танысканда окувшылар кишкей боьденединъ кылыплыгына аьжейип этедилер. «Биз энъ аьйлежи айван туьлки деп ойлайтаган эдик!» -- деп тамашага каладылар. Олар танага языгы ийийдилер, неге десе туьлкидинъ оьтиригиннен ол оьлип кетеди. Аьйлежи туьлки оьзи майды ашап, когын ога таслады эм оны ялганнан якты. Боьри оьзининъ аштамаклыгыннан йылкышыдынъ колыннан оьлди, ога да туьлки себеп болды. Энди боьдене мен экеви калганда, кусты да алдатар деп ойлаган балалар боьденединъ туьлкиден де акыллы болганына

куванадылар. Туьлки боьденеди авызына салып ашаякта: «Биз дос болып яшаганмыз, бисмиллях деп аша» дейди. Туьлки де сол соьзди айтаяк болып авызын ашканда, боьдене ушып кетеди. «Акыллы ман деп мактанма, сеннен де акыллылар бар», «Акыл яста тувыл, баста!» -- деген аталарымыздынъ терен ойларын бу эртеги тагы да бир кере коьрсетеди.

6-ншы класста «Йигит яс акында эртеги» аьлемет соьзлер мен басланады: «Эрте-эрте заманда, эшки боьрте заманда ханнынъ кызы кады экен, кайкалаган яды экен, шымшык торгай сувда экен, бозторгай сувдай йорга экен». Интерактивный тактада эртеден соьзлик ис коьрсетуьвли болмага керек.

Кады -- кадий, судья, яды -- колдун, маг, ведьма, шымшык торгай -- кишкей торгай, бозторгай -- жаворонок. Тил байлыгымызды оьстируьвден басланган эртеги коьз алдымызга ярлы, ама акыллы, тапкыр йигиттинъ келбетин аькеледи эм ога карсы салады кызганыш, непсикор, оьзин баьрисининъ иеси этип сезетаган ханды. Авырыган байга эмге казыдынъ эти керек, а казлар тек ярлы йигитте бар. Йигит болса оьлеектен алдын атасынынъ оьсиет эткен соьзлерин эсинде саклайды: «Балам, сосы мараздан оьлсем, сен сол уьш казларды соймай эм сатпай сакла, бир куьнинъе керегер!» «Атам оьсиет этип кеткен, сатып болмаякпан!» деген соьзди ханнынъ ваьзир-наьзирлери анъламайдылар эм уьш кере де тартып алып кетедилер. Бу ерде окувшылар байдынъ намыссызлыгын коьредилер эм ярлы яс уьшин яны авырыйдылар. «Намыс» деген темады ашыклап анълатпага сосы эртегидинъ маьнесин ойлап карав коьмек этеди.

Бир неше заманнан сонъ хан уьй салаяк болып онъланганда, ярлы йигит ога агаш устасы болып келеди эм дурыслык енъмеге керек деген ниет пен ханды тоьбелейди: «уьш каз -- баьле каз, уьш каз -- баьле каз!» деген соьзлери мен. Сол тоьбелевден авырып яткан ханга экинши йол йигит эмши болып келип, оннан сол баягы соьзлери мен ашувын алады. Уьшинши йол да ханнан ашувын алган тапкыр йигит енъуьвши болып шыгады. «Кисидинъ затын соравсыз алма» -- деген ой токтас этедилер окувшылар оьзлерине. Сосы эртеги мен бурын заманда байлардынъ зорлыгына шыдап яшаган халк оьзининъ мырадын коьрсеткен. Кашан болса да, ярлык куьн тувар деген сеним мен яшап, сол сенимлерин эртегилерге салган.

«Куьн айдынъ кардашы» деген эртегиде кызганыш бай Шаьвдик-аьжи эм онынъ куллыкшысы Савкат коьз алдымызга келеди. Бай ярлыга ай айга тоьлеек акын бурныннан шыгармага суьеди: «Исле, исле, куьн айдынъ кардашы!» -- деп айтып турады. Он бес мерке бийдай уьшин Савкатка каранъа танънан алып ай ярыгы ер коьрсеткенше ислев керек. Ама ярлы яс анълайды байдынъ аьйлежилигин эм ишиннен: «Мен сага коьрсетермен куьн айдынъ кардашы не экенин!» -- деп ойланып турады.

Куллык битип, кыйын ак алмага заман еткенде Шаьвдик-аьжи ясты мерке аькелмеге деп конъысыларга йибереди. Ама акыллы Савкат мерке орнына уьйкен боькше аькеледи. «Авылдастарда мерке табылмады, мен мине савытты аькелдим!» -- дейди ол сум байдынъ коьзлерине карап. Адалаган бай: «Бу мерке тувыл ша...» -- деп тутлыгады. «Куьн айдынъ кардашы болганлай, мерке де боькшединъ кардашы, соны ман оьлшеп берекой» -- дейди Савкат эм кыйын акын толыша алады. Эртеги балаларды куллыкшы этип уьйретеди: Савкат бийдай казанар уьшин сав куьн белин язбай ислейди, кара куллыктан коркпайды. Соны ман бирге балаларды тири, оьткир, туврашыл болмага уьйре-

теди. «Ойтирикшиге ынанма, кылыплыга алданма!» деген насихатты береди.

Бизим ата-бабаларымыз коышпели халк болган, мал саклап, оны бир отлактан баскасына айдап юрген. Термелер тез курылып тез йыйналганлар, кешелерде балалар аталарынын йырларын, тетелеринин эртегилерин тынълап тербияланганлар. «Аксак аяк куьнали тувыл» деген эртегиде биз доьрт аданасларды коьремиз. От туьскен сакат аяктынъ иесин -- энъ кишкей аданасларын -- олар шуьшлемеге суьедилер. Ама йолда рас келген карт ога аьруьв маслагат береди: «Куьнаьли болып от салган сав аяклар кутылды, куьнаьсиз аксак аяк тутылды. Эгер сав аяклар болмаган болса, аксак аяк оьзи юрип боларма эди?» Сен тоьрешиге барып соьйтип айт, деп маслагат береди. Эртегиде дурыслык енъеди. Эртегиде де, яшавда да тувралык дайым да енъетаганын окувшылар эслеринде саклап, юреклерине синъдирмеге кереклер.

Класстан тыс окувда белгили фольклоршы Тахир Ажакай улы Акманбетовтынъ «Алал косак» деген эртегилер йыйынтыгын белсен кулланамыз. Ондагы бир кыска «Кызлардынъ тириси» деп аталган эртегидинъ бек уйкен маьнеси бар. «Бир ногай ханнынъ уш кызы болыпты. Туьнкыз -- туьн туьскенде тувган, Танъкыз -- танъ атканда, Куьнкыз -- куьн келгенде тувганга, оларга атасы ырымлап сол атларды береди. Кызларынынъ кайсысы атасынынъ орынын алар экен деген мырат пан оларды шакырып сорайды:

-- Элге каарлы яв келеятыр, белки, канлы майданда аьжел табарман, сол себептен янынъыз суьйген затты тиленьиз.

-- Йылкы, туье, -- дейди Туьнкыз.

-- Алтын, куьмис, -- дейди Танъкыз.

-- Тулпар минип, суьнъги алып, ата-бабалар топырагын саклав ушин бир тостакай канымды тоькпеге сени мен бармага суьемен, атам! -- дейди Куьнкыз.

-- Улдай алал экенсинъ, -- деп хан, кызын исси оббип, оьзиннен сонъ халкка тийисли ие болмага аьвлети бар экенине оьктемсийди.

Баьтир, оьткир кыз бан балалар оьктемсийдилер, сондай пайдалы, ата-анасынынъ сенимин аклайтаган балалар болмага шалысадылар. Эртегидеги баьтир кызларга кимлер усайдылар ногай асарларда деген соравга «Кырлув. Крымхан Мижева!» -- деп яваплайдылар. Уллы Аталык кавгада катнаскан баска баьтир кызларды эслерине алдылар. Бу тувылма окувшыларды оьз Элининъ шынты аьдемлери этип тербиялав. Эртегиди окыганда кызлардынъ атларына эс этемиз. Асыл ногай атларды эсимизге туьсиремиз.

Тарих илмилерининъ докторы, Карашай-Шеркеш республикасынынъ ат казанган аьлим аьрекетшиси Рамазан Керейтов оьзининъ «Язда бир авылда» деген китаьбинде эртегилердинъ тербиялав маьнеси акында булай язады: «Тербиялав соравларында тебентели орынды тек айтувлар эм такпаклар тутпай, айырым орынды эртегилер тутканлар. Эм ол анъламлы. «Кызым, сага айтаман, келиним, сен тынъла» дегенге усап, эртегилерди тынълаган балалар оьзлерине коьп кылыкты алып уйьренгенлер. «Анъшыдынъ кенжепайына кыз буйьртувы» деген эртегидинъ басындагы соьзлердинъ оьзлери де кайдай аьлеметлер: «Балалы уйь малекли, баласыз уйь аьлекли заманда, атага усап ул, анага усап кыз тувганда, суьт пен кирген, суьек пен шыкканда, ети куьнлик бораннан елемик аяз аьруьв заманда, коркак аьдем баьтир болганда, баьтир аьдем коркак заманда...» «Кайдай соьзлер!» Эртегилерди тек баслапкы эм орта классларда тувыл, йогары классларда да тынъламага

суьеди окувшылар. 8 класста Иса Капаевтинъ «Куржын» деген повестининъ узыклерин оқыганда Такта куршак Тайтеришти кайтип олар суьедилер. Тайтериш майлы этти суьймегеннен себеп, тынълавсыз болганнан себеп уьйин, аьптелерин таслап кетип, ызында кийимсиз калганына оькинип, оьзининъ эткен терисликлерин анълайды. «Тастарымды майлар эдинъ!» -- деген оьпке-левиш соьзлерин кояды, алдына салынган асты, семиз-арык демей, ашайды, уьйкенлерди тынълап, сыйлап онъып-оьсип яшап калады. Эртегилерде кыз балады тербиялавга уьйкен маьне бериледи. Кыз бала бавырмалы, тынълав-лы, акыллы, ислибийке болмага керек. Олар оьз уьйлерин оьскенде таслап, янъы аьел курып, сол аьелдинъ хасиетлерине, аьдетлерине уйысып билмеге кереклер. Соннан себеп кыз балады куллыкшы этип тербиялап, «Этсе биз уьшин, уьйренсе оьзи уьшин», дегенлер. Сол затка шаат болады «Куллыкшы келин» деген эртеги. Оны биз класстан тыс окувда оьтемиз. «Янсарайдынъ ялгыз ярасык кызы болган. Ол онынъ колын сувга малдырмай, бетин куьнге тийдирмей оьстирген». Соннан себеп айттырмага келген ясларга кыз: «Мен куллык эттирмейтаган яска бараякпан!» -- деп яваплайтаган болган. Соьйтип айткан кызды сылувлыгына болып ким алсын? Кери кайтады киевлер. Ама бир яс, онынъ шартына разы болып, уьйленеди. Тойдан хыйлы заман озган сонъ Янсарай кызын сагынып, янъы кудаларына йолланады. «Уьйде, тек кызы болмаса, эш бирев де йок эди. Яс келин, эки егинин туьрип, уьй йыйыстырады, тавыкларга ем береди, малды да карайды. Бу затларды коьрип, анасынынъ сейири калады. Анасынынъ аьжейипли сорагына кызы булай яваплайды: «Мундагы уьйдинъ оьз шарты бар. Ислемен аьдемге ас бермейдилер. Мен ашыктым. Биринши куьн калай да шыдадым. Экинши куьнди тегаран озгардым. Уьшинши куьн даянып болмадым. Ислеп басладым. Ас бердилер. Ынанмасынъ, анам, ондай таьтли асты мен оьмиримде ашамаганман. Сонъ ислевге акырын-акырыннан уьйрендим. Сен де, анам, бос олтырма. Уьйдегилер уьйле аска келееклер, ералма аршый тур. Омаса, сага да ас бермеслер», - деп анасынынъ алдына яйпы авыз шелек пен ералмады салып, колына уьйкен пышакты ыслатады. Калай коьремиз, атайларымыз сосы эртеги мен «Ислемен тислемес» деген айткылары келеди. Эриншек аьдемди кырдагылар тувыл, уьйдегилер де суьймейди. Эриншеклик, оьтирик айтув, урлав, артган соьйлев, кисидинъ кыйынын ашав -- ислам дининде де уьйкен куьнаьге саналган эм саналады. Сога коьре сосы темаларды ата-бабаларымыз ойлап шыгарган эртегилерде де йыйы коьтергенлер. Мысалы, «Оьтирикши койшы» деген эртегиди окувшылар эслерине йыйы саламыз. «Бир оьтирикши койшы болган. Ол бир куьн койларды авлакка айдап аькетеди эм ялкувын кайтип язаягын билмей, халкты алдатпага токтасады да тоьбеге минип кышкырып баслайды: «Ээй, ямагат, тез келинъиз, койларды боьрилер ашаятыр!» -- деп. Койсыз калармыз деп корккан аьдемлер колларына сенек, балта, пышак алып ювырып келедилер. Карасалар -- бир зат та йок. Койшы шеги катып куьле-ди, калай аьруьв юбандым деп завкланады. Экинши куьн де соьйтип этеди койшы. «Кой, ким биле, бу куьн ушыны ман да келген болса ша боьрилер?» -- деп авыл яшавшылары тагы да ынанып келедилер эм койшыга ашувланып кайтып кетдилер. Уьшинши куьн ушыны ман да тислерин ярк-ярк эттирип, аш боьрилер койларга ян-яктан ябыладылар. Койшы тоьбеге минип, савлай куьшин салып кышкырады, ышкынады. Ама онынъ кышкырыгына бирев де

кулак аспайды. Соьитип оьтирикши койшы авылды койларсыз калдырады. «Оьтирикшидинь ушын соьзи де оьтирик», -- деп атайлар билмей айтканма. Оьтириктинь оьркени йок, оьтирикши тоьрге бир шыгар -- эки шыкпас, оьтирик соьз аьдемнинь басынынь сыйын алар, деген терен ойларды окувшылар авызлама халк яратувшылыгын оьткенде боьтен де аньлайдылар. Кайдай аьлде де тек дурыс соьзди соьйлемеге керек, деп уьйретеди эртеги. «Окувшыларым, эсиньызге алынъызшы, сиз бир кере болса да оьтирик соьйлегенсизбе, ювыкларды алдаткансызба?» -- деген окытувшыдынь тувра сорава оларды ойга салады, намысландырады.

Окувшылар ман ислевде «Тетейдинь сандыгыннан» деп атап, окытувшылар ман бирге проект исин туьзбеге болады. Тетейлер, энейлер, ясы уьйкен абайлар тири турганда олардынь авызыннан ногай халк эртегилерди язып калмага. Сол эртегилерди тувган тил дерислерде, адабият кружокларда белсен кулланмага болады.

Халк эртегилери мен бирге адабиятлык эртегилер де балаларды тербиялавда уьйкен орынды аладылар. Иса Капаев «Мархаба» деген эртеги пьесасы ман окувшыларды оьтириктен эрек этип уьйретеди. Оны окувшылар сахнада суьйип коьрсетедилер. Автор оьтирик пен йол табылмайтаганын айтады. Елена Булатуковадынь «Казгерей» деген эртегиси яшавда талкантоьк, тентек болмага ярамайды, досларды сайлав керек, берип болсань, алып та бол, шынты дос кыйынлыкта табылар деген темаларды ашыклайды. Тербия маьнеси айлак куьшли. Сосы эртеги аьр бир окувшыдынь юрегине синьип калады. Келдихан Кумратовадынь «Уятсыз кораз» деген эртегиси аьдемнинь непсихорлыгы ызында басына баьле аькелетаганын айтады.

Мектебте окытувшылардынь, аьелде ата-аналардынь биринши борышы -- китабке суьйим эндируьв, эртеги дуньясында балады кишкейден алып кездируьв. Сосы борыш, оьзек те, аьлиги заманда енъиллерден тувыл болса да, биз баьри куьшимизди салмага керекпиз, неге десе балады тербиялавда эртегидинь орыны бек уьйкен.

Мен оьз яратувшылык исимди Альберт Энштейннинь соьзлери мен битиргим келеди: «Бир кере Альберт Энштейннен сораганлар, кайтип биз оьз балаларымызды акыллы этпеге боламыз деп. Онынь явабы кыска эм акыллы болган: «Эгер сиз, балаларынъыз акыллы болганын суьйсенъиз, оларга эртегилер окынъыз» деген. Ол окувдынь маьнесин бек йогары салган.

АЙТУВЛАР ЭМ ТАКПАКЛАР

- * Абыт, абыт йол болар,
тама-тама коьл болар.
- * Авыз эркин, соьз тегин
- * Авызы шуьберек болган болса,
коьпте тозган болаяк эди.
- * Авызын суьтке куьйдирген
ювыртты уьпирип ишер.
- * Авыл ийти ала болса да,
боьри коьрсе – биригер.
- * Авылдан кырк адым шыксань,
йолдасынъа сырынъды айт.
- * Авылдаска айтсань, ашады,
коньысыга айтсань, косады.
- * Авылдасынъ ким болса, аданасынъ сол.
- * Авыр болмай, тыныш йок.
- * Авырган Алласын эскерер.
- * Авырган ерде янынъ болар.
- * Авырган оьлмес, ажалы еткен оьлер.
- * Авырмасам, Аллады не этейим.
- * Авырув атан йыгар.
- * Авырув (ажал) аяк астында.
- * Авырув ян иесине таьтли.
- * Авырув кадирын сав билмес,
аш кадирын ток билмес.
- * Авырув калса да, аьдет калмайды.
- * Авырувын ясырган оьлер,
борышын ясырган буьлер.

- * Агасы бардынъ ягасы бар,
иниси бардынъ тынысы бар.
- * Агаш кессень, узун кес,
йона-йона кыскарар,
Кийиз кессень, кыскы кес,
тарта-тарта узаяр.
- * Агаш кыйсыгын талкы туъзетер,
аьдем кыйсыгын халкы туъзетер.
- * Агаш эттен оьтер, соьз суьектен оьтер.
- * Аданас коьйлек кан болса,
алып ювар карындас.
- * Аданас эки табылмас.
- * Аданастынъ баласы – аттынъ богы.
- * Аданастынъ баласы – арка суьек арасы.
- * Адасканга айып йок,
кайтып уьйин тапкан сонъ.
- * Адаспайман деген эрди
каранъа туман адастырар.
- * Аьдемшилик болмаса канында,
коьмек этпес авылдасына.
- * Ажал етпей – оьлим йок,
аьрекет этпей – келим йок.
- * Аз аша, коьп шайна – туьйилмессинъ,
аз соьйле, коьп тынъла – янъылмассынъ.
- * Аз ашаган оьлмес, азыгын таьвескен оьлер.
- * Аз берсем де – коьптей коьр,
тары берсем де – соьктей коьр.
- * Аз соьйлеген таза соьйлер.
- * Аз соьйлеген коьп ислер,
коьп ислеген аз соьйлер.

- * **Азбар-азбар мал болганша,
авыл-авылда дос болсын.**
- * **Азды билмеген коьпти де билмес.**
- * **Ай да куьннинь кардашы.**
- * **Ай касында бир юлдыз.**
- * **Айван аласы тысында,
аьдем аласы ишинде.**
- * **Айван оьлген ерде оькирер.**
- * **Айдай алтынным болганша,
аядай наьсибим болсын.**
- * **Айдап болмаган ат оьлтирер,
соьйлеп болмаган соьз келтирер.**
- * **Айланган мараз алмай коймас.**
- * **Айлар кетер айланып,
йылар кетер йылысып.**
- * **Айтканга ынанма, акылынъа келсе ынан.**
- * **Айтканынъ – акыйкат.**
- * **Айтканынъ болса – акыр заман.**
- * **Айсам – меннен кетер,
тынъламасанъ – сеннен кетер,
акырысы айткан соьзим баьриси де бос кетер.**
- * **Айтув – оьпке, такпак – бавыр.**
- * **Айтув – ярык янган шырагым,
такпак – ой берген булагым.**
- * **Айтылган соьз – атылган ок.**
- * **Айтылган соьз – куьмис,
айтылмаган – алтын.**
- * **Айырылганды аюв ер,
боьлингенди боьри ер.**

- * Ак ниетлидинъ аты арымас, арбасы тозбас.
- * Акка кара бояк югар.
- * Аккан йылга кери кайтпас.
- * Аксак – акыл, таз – бакыл.
- * Аксак карга тез ушар.
- * Аксак кой туьстен сонъ манъырайды.
- * Аскак юрисиннен белгили,
оьтирикши соьзиннен белгили.
- * Акша коьзи кызыл,
артынъа тасласанъ да, алдынъа туьсер.
- * Акшада ян йок.
- * Акшалыдынъ колы ойнар,
акшасыздынъ коьзи ойнар.
- * Акыл акылдан юйрик.
- * Акыл бастан шыгар,
асыл тастан шыгар.
- * Акыл табар, тил соьлер.
- * Акыл яста тувыл, баста.
- * Акыллы келин айттырмай этер.
- * Акыллы ойлап биткенше,
эриншек исин битирер.
- * Акылсыздынъ завкы артык.
- * Акылы алганда ал явгандай,
акылы алмаганда кар явгандай.
- * Акылына тийсе, такпакшы болар,
баска туьссе – баспакшы болар.
- * Ала азбанды боьри ашар,
ярлыдынъ малын тоьре ашар.

- * Алал конъил таза юрек пен ислер.
- * Алал кыйынын ашаганды халк та суьер.
- * «Алалай» коьнъил юбантар,
алы серди кыскартар.
- * Алат барда куват бар.
- * Алаты бардынъ аты аьзир.
- * Аласага ял битсе,
янына артпак арттырмас.
Яман кисиге мал битсе,
янына конъысы кондырмас.
- * Алаягым калса да, айтаягым калмасын.
- * Алган да кол, берген де кол.
- * Алганга алты да аз, бергенге бес те коьп.
- * Алганынъ яман болса, конагынь кетеди.
Улынъ яман болса, наьсибинъ кетеди.
- * Алгасаган атка минер.
- * Алгасаган кыз киевге бармас, барса да, онъмас.
- * Алгасаган сув тенъизге етпес.
- * Алданган ерде берекет калар.
- * Алдыда болув – мырат, артта калув – уят.
- * Алдыдагы ел коьз ясын шыгарар,
арттагы ел елкеге сувык тийдирер.
- * Алдынгы арба кайдан юрсе,
сонъы арба да соннан кетер.
- * Алла деген аш калмас.
- * Алла коьрмеген ар болмас.
- * Аллага аманат, моллага бир маьнет.

- * Аллага да ийги аьдем керек.
- * Аллага сенип сувга туьспе.
- * Алладан корккан аягынынь тырнагын алар,
аьдемнен уялган колынынь тырнагын алар.
- * Алма аша да сув иш –
авырмасань коьрейим.
Наьртуьк аша да сув иш –
семирмесень коьрейим.
- * Алмактынь коьрки – бермек.
- * Алты айда ал да сал, ети айда ет те юр.
- * Алты куьн атан болганша, бир куьн бора бол.
- * Алты ясындагы бала келсе,
алпыс ясындагы карт алдына шыгар.
- * Алтын басы аман калса, алты куьннен тирилер.
- * Алтын иеринь атка тийсе,
алтынын ал да отка сал.
- * Алтын отта сыналар.
- * Алтын таягы болганша, алып юргени болсын.
- * Алтынды алма, акылды ал.
- * Алтын-куьмис тас экен, арпа-бийдай ас экен.
- * Алыс ерге куда болсань,
арба-арба ас келер.
Ювык ерге куда болсань,
туье-туье соьз келер.
- * Алыс пан ювыкты йорткан билер,
ашы ман таьтлиди таткан билер.
- * Алыстан арба ман тасыганша,
ювыктан дорба ман тасы.
- * Ана айтканда этпеген, мырадына етпеген.
- * Ана аскан ас аьр заман да таьтли.

- * Ана аьлин балалы болганда билерсинь,
савлык аьлин авырганда билерсинь.
- * Ана барда – ата уьй, анна йокта – ят уьй.
- * Ана – казна, ата – ез.
- * Ана тилегин бермесин, хатын тилегин берсин.
- * Ана тилинь сав болса,
басынь сенинь тав болар.
- * Анавы яман, мунавы яман деп турсань,
кирмеге уьй таппассынь.
Ол арам, бу алал деп турсань,
ашамага ас таппасынь.
- * Анадан кара тувганды сабынлап ювса агармас.
- * Анадынь бувы – алтыннынь сувы.
- * Анадынь кылыксыз баласы –
эки бетининь карасы.
- * Анадынь суьти балдан таьтли.
- * Анадынь ойы баллада,
баладынь ойы далада.
- * Аналы козы куйрыклы,
анасыз козы буйыкты.
- * Анамнынь тар курсагына сыйыганман,
кень уьйине де сыярман.
- * Ананья этсень ьпке-бавыр,
яшавынь болар авыр.
- * Анасы терекке минсе, кызы бутакка минер.
- * Анасы мактаганды алма,
авылдасы мактаганды салма.
- * Анасы суьймеген сьйдан таяр.
- * Анда бол да, мунда бол,

бердазиде уйде бол.

*** Ань яраланса, уясына тыгылар.**

*** Апсын-келин татым турса,
ашамага ас коьп болар.**

**Агалы-инили татым турса,
екпеге ат коьп болар.**

*** Аражыр таяк тиер.**

*** Аракы ишкен сыйын йояр.**

*** Арба егилсе, ийт калмас.**

*** Арба ман келген мараз ийне мен шыгар.**

*** Арба ман келип тоьгилген мараз
ийнединь тесигиннен шыгып кетеди.**

*** Арба сынса – отын, оьгиз оьлсе – эт.**

*** Арбалы яав арымас.**

*** Аркасына оьткен аявшы болар.**

*** Аркасында уьйи йок,
шаркында куьйи йок.**

*** Артык билим буршав бермес.**

*** Аргымак мактав суьер,
аласа сыйпав суьер.**

*** Арпа емес аргымак ажырыкка заьр болар.**

*** Арыган ат шабалмас,
адалаган соьз табалмас.**

*** Арыган атка камышы авыр.**

*** Арык ойдан оьлер,
семиз майдан оьлер.**

*** Арык оьлсе, какламага йок,
каьрип оьлсе, йокламага йок.**

- * Ас скан пусына тояды.
- * Ас ийиси мен таътли.
- * Ас корлама – кустырар,
эр корлама – шыштырар.
- * Асанды излеп, Союн йок болды.
- * Аска берекет, Аллага кабыл эт,
не тилейсинъ – сонны кабыл эт.
- * Аста – боъри, исте – оъли.
- * Асы йок уъйди ийт те суъймейди.
- * Асык ойнаган азар, топ ойнаган тозар,
кой багып, коътен еген баъриннен де озар.
- * Асыккан аска писер,
асыкпаган арба ман коян ыслар.
- * Асылсыз астан кытар,
явапсыз соъзден кытар.
- * Асылы яхша яман болмас.
- * Ат – мырат.
- * Ат авнаган ерде туък калар.

*Илми кандидаты Ф.А. Кусегеновадың «Аямда болса яларман,
анамда болса аларман» деген китабиннен алынган.*

Тарих эм илими макалалары

Сейдахмет РАХМЕДОВ,
КЧР-дынъ сыйлы журналисти

КАРАНОГАЙ МАДАНИЯТЫНЫНЪ ОЪРЛЕНУЪВ ЙОЛЫ

Совет властининъ биринши йылларыннан алып район еринде халк хозяйствосын оърлендируъв мен бирге маданият курылысынынъ борышлары да белгиленедилер. Баъри де ерлерде тербиялав куллыкты юритпеге, эски аъдетлердинъ зыянлыгын анълатпага, китаблерди, газеталарды окувга суййим тувдырмага керек эди. Авылларда уйгынланган окув-уйлери, клублары, барганнан-барган сайын яслар йыйылатаган маданият ошаклары болып баслайдылар. Районнынъ парторганизациясынынъ эм совет органларынынъ басшылык этуъви мен клублардынъ, библиотекалардынъ уйлери ясаладылар, кинопередвижкалар сатылап алынадылар. Районды коърклендируъвге уйкен маъне бериледи. Согыстан алдынгы йылларда районнынъ маданият курылысында заълим уъстинликлер табыладылар.

Немец фашистлердинъ кыска заманга районды колга алувы уйкен зыян келтирди. Район ериндеги маданият ярыкландырув ошакларынынъ коъбиси бузылган эдилер.

Тоъменде районнынъ еринде 1954-нши йылдан алып 1955 йылга дейим маданият курылысынынъ аъли санлар ман коърсетилинеди: 10 клуб, 4 киноустановка, 15 библиотека эм 56.504 китаб бар эдилер.

Район еринде маданияттынъ оърленуъви эм маданият ярыкландырувы уъшин уйлер коъп кадеринде салынувы алпысыншы йылларда басланган. Кулланува 350-400 орынга эсаплы болган Тереклидинъ эки шарлаклы, Карагас эм Червленные-Буруны авылларынынъ маданият уйлери берилген. Хозяйство етекшилерининъ аьрекет этуъви мен эм халк курылысынынъ йолы ман авылларда 16 маданият эм библиотека уйлери ясалган, Кумлы авылынынъ маданият уйинде болса толы ремонт куллыгы юритилген.

Районнынъ маданият уйиндеги драма коллективининъ негизинде 1962-нши йыл ногоай халкынынъ театры туъзилген. Ол республикалык

халк театрларынынъ каравларында алдышы орынларды алып турган эм обзининъ абзирлеген пьесалары ман ногайлар яшайтаган Ставрополь крайында, Карашай-Шеркеш областинде, Шешен, Дагыстан Республикаларында, Астрахань областинде болган. Халк театрынынъ коллективининъ белсен катнасувшылары М.Саллыбаева эм С.Аблемитова сол йылларда Дагыстан Республикадынъ Оьр Советининъ Президиумынынъ Сый грамоталары ман савгаланган.

Терекли-Мектебте, Червленные-Буруны авылында балалардынъ ань школарынынъ эм Терекли-Мектебте 1970 йыл балалардынъ яратувшылык школасы ашылувы районнынъ маданият яшавында уйкен озгерис эди.

Аьли сол школада балалардынъ саният школасы ислейди. Онда 300-ден артык окувшылар окыйдылар эм 20-дан артык оқытувшы болса оларды фортепиано эм баян оьнерине, хор йырына, школадынъ XV художестволык эм хореографиялык боьликлеринде коьнйилленуев сырына етисуевге, миллет – саз алатларына уьйретедилер. 1973-нши йыл районнынъ хоры З.Зинеевтинъ басшылык этуьви мен Дондагы Ростов каласында озгарылган Савлайроссиялык каравында /ол СССР туьзилгенли 50 йыллыгына багысланган эди/ ортакшылык эткен эм онда лауреат деген атка тийисли болган.

Вокаллык туьркими, онынъ сырасында А.Аджиниязов, Б.Марченко эм З.Зинеев, халк йырларын йырлаушылар А.Кунтувганова, С.Кадыров, ятлав окувшы Т.Лукманова биринши дережели диплом ман савгаланганлар.

Червленные-Буруны авылынынъ маданият Уьйининъ «Степные зори» деген вокаллык-хореографиялык ансамбли /етекшиси З.Зинеев/ 1981-нши йыл Москва каласында уйгынланган Дагыстаннынъ адабият эм саният куьнининъ катнасувшысы болган эм вокаллык оьнерди оьрлендируевде етискен уьстинлиги уьшин Дагыстан Республикасынынъ Оьр Советининъ Президиумынынъ Сый Грамотасы ман савгаланган.

1986-ншы йыл Дагыстан Республикасынынъ ат казанган саният куллыкшысы С.Батыровтынъ аьрекети мен «Айланай» деген фольклор-этнографиялык ансамбль туьзилген. Ол ногайлардынъ миллет баскалыгы ман оз оьнерин коьрсетеди эм онынъ коллективи халктынъ оьмирлеп сыналган асабалыгын сак болып саклайды.

1995-нши йыл районда халклардынъ саз-алатлар Ногай оькимет оркестри туьзилген. Онынъ художестволык етекшиси ДР-нынъ ат казанган саният куллыкшысы, КЧР-дынъ ат казанган артисти Яхья Кудайбердиев болады. Оркестрдинъ коллективи болса Россия еринде ногайлардынъ фольклорынынъ аньын кайтадан коьтерип баслаган. Районнынъ орталыгы Терекли-Мектеб тек Дагыстанда тувыл, элимиздинъ туьрли-туьрли ерлеринде яшайтаган ногайлардынъ айырым аьлинде илми-тарих орталыгы болады. Мунда «Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды и празднование 600-летия ногайского героического эпоса «Эдиге» деп аталы илми-практика конференциясы озгарылган. Тереклиде А.Ш.Джанибековтынъ, М.Курма-

налиевтиъ Ф.Абдулжалиловтынъ мерекелерине багысланып регионлар ара практикалык конференциялар, фольклор байрамлары, маданият эм литература тармагында белгили аьдемлердинъ яратувшылык кешликлери оьткерилгенлер. Мунда бир неше мемориал такталары илинген, аьлим А.-Х.Джанибековка, шаир Кадрияга эстелик бюстлери салынган. Ногай халкынынъ он бир баьтирлерине багысланып этилген Даньклык майданы район орталыгынынъ энъ де коьрки эм сыйлы ери боладылар. Аьли мунда республикадынъ уьлке танув музейининъ филиалы ислеиди. Районнынъ 22 куллыкшыларына маданиятты оьрлендирувдеги ис косымы уьшин «Дагыстан Республика маданиятынынъ сыйлы куллыкшысы» деген ат тагылган.

Сол йылларда маданият боьлигининъ басшылыгы астында район еринде кадрларды аьзирлевге, тербиялавга эм ерлестирувге уьйкен маьне берилген. Айтпага, оьткен йыллардынъ ишинде Москвадынъ, Ленинградтынъ, Махачкаладынъ, Астраханьнынъ эм баска калалардынъ йогары билим уьшин институтларын, консерваторияларын уьстинлик пен кутарганлар: белгили композитор Залимхан Зинеев, аьлиги композитор, Ногай Оькимет оркестрининъ етекшиси Я.Кудайбердиев, РФ художниклер Союзынынъ члени, скульптор К.Зарманбетов, композитор-йыравшы Коьшманбет Зарманбетов, районнынъ орталык библиотекасынынъ директоры С.Абубекерова эм баскалары.

Аьлиги заманда районнынъ маданият тармагында районнынъ маданият Уьйи /РДК/, 15 авыл маданият уьйлери, 2 авто-клуб, 4 халк коллективлери: «Айланай ансамбли», «Коьрк боьри», «Тулпар» деген вокалык ансамбльлер, Оькимет театры, районнынъ бир орталык эм бир балалар библиотекалары, 14 авыл библиотекалары куллык этедилер. Соларда ислеитаган 145 аьдемлердинъ арасында 22 йогары эм 96 орта кеспиле билими мен куллыкшылар боладылар. Кулланувга ерли телевидение аьзир этилинеди.

Сонъы йылардынъ ишинде районнынъ маданият ошаклары халктынъ авызлама бай яратувшылыгын саклав эм кайтадан оьрлендирув бойынша тийисли куллык юритеди.

ХАЛК БИЛИМИ

Алдынги патшалык Россиядынъ шетинде яшайтаган эзиетленген халклардай болып, ногайларда да оьз язбасы болмаган. Олар араб язбасы ман пайдаланганлар, балаларды моллалар оқытканлар. 1880-нши йыл Караногай приставствосында орыс школалары уйгынланып баслаган. 1881-нши йыл онда 25 окувшы оқыган. 1912-нши йыл Караногай участогынынъ басшысы Ф.О. Капельгородскийдинъ аьрекет этуьви мен Терекли-Мектебте 75 окувшыга эсаплы болган бир класслы ногай училищесининъ уьйи куралады. Кол ислерине уьйретуьв уьшин онда мастерскойлар эм пансионат ашылады. Сондай оьзгеристи караногайлар байрам аьлинде белгилегенлер. Сол училищеди оқып кутарган яслар тагы да окумага Грозный, Владикавказ калаларына

йибериленгенлер. Койшип-кониш юретаган малшылардынъ наданлыгын тайдырар ниет пен Теркли-Мектебте ортак фонды 2 мынъ китаблери мен библиотекасы, киноаппаратурасы, уйкен залы болган халк уйи салынган. Ставкада артезиан куйысы казылган, тыншаюв паркынынъ негизи онъланган эм ол 80 электрошыклары ман аьжетсизленген. Уллы Октябрь революциясына дейим караногайлардынъ 96 проценти наданлыкта болган, язып та, окып та билмеген. Тек Октябрь миллет теъсизликти эм эзиекликти дайымга йок эткен.

Янъы окимет биринши йыллардан ок халк билимининъ эм маданият – ярыкландырув куллыгынынъ маъселелерине уйкен маъне берген. Маданият курылысынынъ тармагында бас борыш болып эсапланганлар: баърине де ортак баслангынш билимди эндирув, халктагы ясы-уйкенлер арасында наданлыкты тайдырув, окувшылардынъ окув мекенлерин, библиотекаларын, уй боьлмелерин эм тагы да баска керкли затларын уйгынлав.

1928-ни йыл латин негизинде биринши алфавит туъзилген эм 1939-ншы йыл ногай азбукасы алфавитке орыс негизи мен койшириледи. Ногай язбасын эм грамматикасын туъзув исинде алим-ярыкландырувшы А.-Х.Ш.Джанибеков уйкен куллык эткен.

Сол йылларда районда ногай окытувшылар етиспейтаган болган. Кизляр каласындагы педучилище тувган тил мен байланыста окутувшыларды аьзирлев уьшин уьш эм алты айлык курслар ашкан. Караногайшылар билимге айлак та амырак болганлар. Сога коьре де, балалар да, ясы еткен эрлер эм кыскакылылар да окыганлар. Койшылардынъ балалары уьшин Терекли-Мектебте, Нариманда эм Кумлы авылда школа-интернатлар ашылганлар. Ама Уллы Аталык согыстынъ басланувы эм кыска заманнынъ ишинде район душпаннынъ колына туьсип калувы халк билимининъ баъри де тармагына буршав салган. Районды душпаннан босаткан сонъ школаларды, интернатларды, больница-ларды, культпросвет учреждениелерди кайтаган тургызтув бойынша куллыктар басланган эди.

Район еринде 20 баслангыш школа, бир етийыллык, бир орта школа, 50 балага эспалы интернат ашылды. 1959-1960 окув йылында районнынъ школаларында 1532 аьдем, 1962-1963 окув йылында – 1783 аьдем окыган.

Ногай ярыкландырувшысы М.Курманалиевтинъ аьрекети мен 1951-нши йыл Кизляр каласындагы педучилищеде 200-ге ювык окытувшыларды аьзирлегенлер. Педучилищеди кутаргандай ногай яслары Карашай-Шеркеш пединститутындагы филологиялык факультете (ногай боьлиги) окынганлар эм, бир йорыкта ислеви мен, оны биткенлер.

Бара тура район школаларынынъ яслары тек Черкесск, Кизляр, Хасавюрт, Грозный, Махачкала деп калмай, Москвага, Ростовка, Ленинградка эм баска калалардагы институтларга окымага туьскенлер. 1992-нши йыл Терекли-Мектебке Хасавюрт каласынынъ педколледжисининъ филиалы ашылган, эм онынъ аьрекети мен ногай тили эм литературасы бойынша окытувшылар аьзирленедилер. Олар Нефтекум (Ставрополь

крайы), Шелков (Шешен республикасы), Ногай, Кизляр, Тарумов, Бабаюрт (Дагыстан Республикасы) районларына йибериладилер.

Окытувшылар кадрларын абзирлевге уйкен маъне берилип турганнан себеп, заманнынъ аьлиги аьллеринде бу маъселеди шешилген деп эсапламага болады. Районнынъ 20 орта, толы болмаган орта эм баслангыш шолаларында аьли 4650-ден артык балалр окыйдылар, 630 окытувшылар ислеидилер. 1998-нши Терекли-Мектебте эм Уьйсалган авылында «школа-сад» деген комплексер ашылганлар.

Оьсип бараяткан яс несилди туьрли-туьрли йылларда тербиялавга уйкен косым эткени уьшин «Заслуденный учитель школ РСФСР» деген сыйлы ат районнынъ доьрт окытувшысына, «Заслуженный учитель РД» деген сыйлы ат 26 окытувшыга айтылган. Окытувшылардынъ уйкен туьркими элимиздинъ орденлери мен эм медальлери мен савлаганган эм «Отличник народного образования РФ» деген омырав белгилерине тийисли болган.

Бизим элимизде, республикада эм районда болып турган авыр аьл-лерге карамастан, районнынъ билим туьзилиси алдыга сенимли аягын басты эм билим районнынъ еринде уллы куьш экенин аян шайытлады. Соьз йок, окытувшыдынъ уьстинлик пен куллык этуьвининъ бас коьрсеткиши сонъгы ис сырагысы болады. Районнынъ школаларында оьнерлер болса айлак та яркын аьлде район эм республика конкурсларында эм олимпиадаларында коьрсетилинеди. Республикалык олимпиадаларында окувшылар уьстинлик пен ортакшылык этедилер эм алдышы орынларды да аладылар. Аьр йыл сайын районда «Шаг в будущее» деген илми-практикалык конференция озгарылады. Терекли-Мектебтинъ №1 эм №2 орта школаларынынъ эки окувшысы Савлайроссиялык илми-конференциясында катнасканлар. Окувшы А.Рахмедова 2000-нши йылда Нальчик каласында озгарылган халклар ара Конгрессте «Ф.О.Капельгородский и просвещение караногайцев» деген илми куллыгы уьшин лауреат дипломы эм медали мен савгаланган, Терекли-Мектебтинъ №2 орта школасынъ окытувшысы З.Т.Авезова болса «Учитель года – 2000» деген республикалык конкурста енъуьвши болып шыккан. А.-Х.Ш.Джанибеков атындагы Терекли-Мектебтинъ, Кара-Сув эм Бораншы авылларынынъ орта школалары «Педагогические вести» деген газетасы ман уйгынланатаган «Школа года – 1998», «Школа года – 1999» деп аталган конкурсларда лауреат болып белгиленгенлер, эм школалардынъ директорлары болса «Директор года» деген сыйлы атты казанганлар.

Районнынъ билим управлениесининъ басшылык этуьви мен (етекшиси Мусаурова Зухра Казбек кызы) билимнинъ маънеси оьрленуьв йолы ман барады.

2001 йыл

А.-Х. Джанибеков атлы орта школадынъ яшавыннан:

Байтерек

Индекс 51320 годовой

Терекли - Мектебинъ «Ногайстан» кафесинде бек кызыклы:

